

AZ
ESZMEERŐ MAGYARÁZATA

ÍRTA

BODNÁR ZSIGMOND

EGYETEMI MAGÁNTANÁR

BUDAPEST

EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS

(HOFFMANN ÉS MOLNÁR)

1894

FEKETE JÓZSEF BARÁTOMNAK

Kedves barátom!

*Mikor három év előtt az erkölcsi világ törvényét fölfe-
deztem s pár hónapra rá neked nagy vonásokban magya-
ráztam: te mindjárt felfogtad roppant horderejét és lelkesed-
déssel üdvözölted. Azóta csak növekedett érdeklődésed. Bár
ma sem dicsekedhetünk a tan széles elterjedésével, a társa-
dalomban ébredszik az erkölcsi érzés, valami eddig ismeretlen
erő ragadja magával embertársainkat, kezdenek összefoglalni,
általánosítani s a realismus léha porából magasabb eszmei,
erkölcsi és aestheticai színvonalra emelkedni. Ha visszatekintek
három éves küzdelmemre s lelkem elé idézem ez idő borús és
derült napjait, a te képedet látom bennök gyakran fölmerülni
s kivált utóbb vigasztaló angyalomul föllépni. Tudom ugyan,
hogy ezt nem tekinted érdemednek, mert az eszme hajt, az
eszme űz bennünket a munkára, lelkünk előtt magasan
lebeg az ideal s rohanva rohanunk, hogy elérjük vagy lega-
lább verőfényében éljünk: mindamellet jól esik rád gondolnom
és nemes, önzetlen barátságodért megszorítanom testvéri jobbo-
dat. Engedd meg, hogy szeretetem jeléül neked ajánlhassam
e füzetet, melynek szíves figyelemmel hallgattad apró cikkeit.*

Budapesten, 1894. okt. 15-én.

Bodnár Zsigmond.

I.

AZ ERKÖLCSI VILÁG TÖRVÉNYE.

Az ember az eszmeerő hatása alatt áll, Ez módosítja, irányítja erkölcsi, szellemi, aesthetikai és gazdasági életét. S mivel ez az erő kétféle: ideális és reális, az emberi haladás egy-egy hallámában meg lehet különböztetni az eszményi és real irányt és a kétféle eszme küzdelmét: az idealrealismust. A szépet, a jót és igazat másképp fogjuk fel az ideális, az idealrealis és reális idők napjaiban, például mást tartunk szépnak 1830-ban az eszményiség idején, mást 1860-ban az idealrealismus és mást 1890-ben a realismus korában. De nem csak nézeteink függnék az uralkodó eszmétől, hanem egész jellemünk is. Az ember szervezetének simulnia kell az uralkodó eszméhez. Ha képes, rendesen szerencsés, aránylag boldog és saját körében tisztelt egyén lesz. Testi-lelki egészsége virágzik. Ellenkező esetben meghasonlik önmagával és körével, elbetegesedik és elhal, néha megőrül vagy öngyilkos lesz. Az eszmeerőnek tulajdoníthatni, hogy az egyik társunkat szeretjük, a másikat gyűlöljük. Az elkésett idealista a realismus napjaiban megvetés vagy gyűlölet tárgya lesz; hasonlóképen jár a realista az eszményiség idején. A tizes évek nagytekintélyű történettudósa, Niebuhr, csak felháborodással nézte a húszas évek rajongó idealistáit, a kik megvetéssel tekintettek reá; a hetvenes évek orthologusai gyűlölték a neologia védőit. Nemcsak a jó eszméje lép föl kötelezőleg mint categoricus imperativus, hanem az igaz és szép eszméje is. A realismus idején csak szülőföldünket, magunkat, családunkat és törzsünket tudjuk szeretni; míg az idealismus és ideal-

realismus napjaiban a világ- és emberiségért, a hazáért és nemzetért kell rajonganunk. A keresztes hadjárat, a XVI. század vallásújítása, utóbb az általános polgárosodás, a szabadság és egyenlőség utáni rajongás csak az ideális napokban és az idealrealismus első felében lehetséges. A nyelvújítás lehetetlen az idealrealismus második felében és a realismus idején. Ilyenkor az anyagira, az érzékire vetjük magunkat és csodálatos sikert érünk el a kereskedelem, az ipar, a képzőművészetek stb. terén. Aránylag mindenütt gyarapszik a jólét, fényes paloták emelkednek, jó utak készülnek, ragyogó ünnepek rendeztetnek. A társadalomban és családban uralomra jut a nő, elnézők vagyunk az erkölcsi dolgokban, alig tartjuk bűnnek az érzéki kicsapongást, a hazard játék szenvedélyét. Mikor pedig bekövetkezik az idealismus, megvetéssel tekintünk vissza a gyáva korra, mely e hitványságokban gyönyörködött, mely minden magasztos és nemes eszmét megtagadott.

Az eszmének háromféle hatása: az ideális, az idealrealis és a, reális az emberiség történetének egy-egy hullámában rendszeresen mutatkozik. A haladás hullámai a világtörténelem kerek időszámaival kifejezve: Kr. e. 1200-900; 900-625; 625-400; 400-150; 150 Kr. e. -200 Kr. u.; 200-600; 600-1000; 1000-1500; 1500-1730; 1730-1820; 1820 napjainkig. A három utolsó időszakot körülbelül így lehet három részre osztani s e korszakok főjellemvonásait csoportosítani:

AZ IDŐK ÁRJÁNAK KÉPE.

	<i>Az új eszme.</i>	<i>Az eszmék harcza.</i>	<i>Az újjászülött nemzeti eszme.</i>
Kr.	u. 1500-1560	1550-1680	1680-1730
	1730-1770	1770-1810	1810-1820
	1820-1840	1840-1880	1880-napjainkig
	idealismus	Idealrealismus.	Realismus.
	Összefoglalás		Részletezés, aprózás.
	Expansio	Eszmény és való.	Intensio.

Az új eszme.

Ifjúkor

Az ész uralma

A bölcsészet, az általánosítás virágzása.

Összefoglaló, általánosító tudomány; eszmék, kapcsolatok keresése, irodalom-történet.

Eszmei történetírás. Eszmei okok keresése. Nagy történetírók.

Reform a nemzeti eszme minden elemén. Az erkölcsi élet javulása,

Egyszerű bútorok, épületek.

Az ipar és kereskedés szabadságának, a tőke felszabadításának sürgetése. Gazdasági és kereskedelmi hanyatlás. Nagy bukások.

A szabadság szeretete. Az idealisták rajongása.

Nemzetek közeledése.

Kezdődik a népek vándorlása.

A nagy emberek tisztelése, hősök cultusa.

Lángoló lelkesedés a hazáért; a haza és nemzet szeretete.

Az eszmék harcza.

Férfikor.

Az eszményi és a real irány harcza. Törekvés a moral megmentésére.

Királyok, nagy hadvezérek harcainak elbeszélése. Eszmei és epikai történetírás.

Az újnak és nemzetinek egyeztetése.

Forradalom. Az idealisták bukása. Központosítás.

Nemzetek gyűlölködése. Idegen fajok és nemzetiségek elnyomása. A nemzeti állam eszméje uralkodik.

Népvándorlás.

Nagy nemzeti és világháborúk. Nagy fejedelmek és vezérek.

Nemzeti egység.

Az újjászületett nemzeti eszme.

Öregkor.

A szív uralma.

A bölcsészet hanyatlása. Sensualismus, empirismus, fatalismus, determinismus, pietismus, mysticismus, pessimismus, Spiritismus, mesmerismus, hypnotismus, theosophia, természetphilosophia, kosmogonia.

Részletező, aprózó tudomány. Természettudományi, vegytani, természet- és földrajzi, orvosi, statisztikai, demographiái, archaeologiai, bibliographiai stb. ismeretek. Alexandrinismus. Muzeumok, gyűjtemények.

Elbeszélő és festői történetírás. Műveltség-történeti adatok. Források, emlék- és okiratok, levelezések, képes munkák, facsimilék kiadása.

Reform az anyagi téren, gazdasági haladás. Az anyagi jólét, egészségügy javulása. Hires gazdák és orvosok, csodadoktorok, Kneipp-ok.

Fényes bútorok, szép és kényelmes épületek.

Védvámok, cézhek. Uzsora-törvények, Agrár törekvések. Hitbizományok. Az ipar és kereskedés virágzása. Munkás- és pórlázadás.

Decentralisatio. Oligarchia. Országok szétmállása. Hűbériség keletkezése.

Helyi, vidéki, tartományi Patriotismus. Felőkezeti, nemzetiségi és osztályérdekek. Pór- és munkászindulások, strike és anarchia.

A népek rendszeresen nyugodtan élnek hazájukban. A véderő gyarapítása. Az állandó hadsereg.

Hódítás nehéz, idegen, hódítók többnyire kiveretnek. Nagy hadvezérek tönkremennek.

A nemzet és a haza eszméje gyöngül.

Az új eszme.

Philosemitismus.

Az erkölcsi egyéniség ereje, nagysága.

Finom erkölcsi érzék. Becsület és lovagiaság.

Önzetlen eszményi gondolkodás, érzés.

Sentimentalismus. Eszményi barátság és szerelem.

Humanismus, cosmopolitismus, classicismus.

idegen és nemes szokások.

Egyházreform. Az érzéki elem, a szertartások hanyatlása. Észszerűség. A boszorkányhit gyöngülése. A vallásos lelkesedés ébredése.

Purismus, neologia a nyelv terén.

Eleinte vonzó, választékos, utóbb feszes, ünnepies, néha sentimentális szónoki irány.

Körmondatos irány.

Új versformák keresése. Classicus és nyugoti minták.

Eszményi, ünnepies lyra az idealismus napjaiban és az idealrealismus első felében nagy lantosok.

Az eszmék harcza.

Testületi szellem.

Önzetlenség és önzés.

Férfias komoly érzés, dogmatikus gondolkodás. Komolyabb magaviselet. Nemes és büszke magatartás. Erős önértzet.

Nationalismus.

Nemzeti szokások, erkölcsök.

Orthodoxia, Szigor a tanítás és fegyelem terén. Dogmák kimondása. Inquisitio. Excommunicatio.

Orthologia. Történeti és etymologiai nyelvtan és helyesírás.

Erőteljes, férfias, néha sentimentalitás és dagályos. Marinismus, euphuismus. Academismus.

Benső és eszményi lyra.

Az ujjászüllött nemzeti eszme.

Antisemitismus. Ghetto.

Az erkölcsi egyen megsemmisülése. Léha Individualismus. A társadalom széthullása önző egyedekre. Idegesség. Meghasonlítás. Számos örült és öngyilkosság.

Az erkölcsi érzék tompulása. Moral insanity. Simaság, nyájasság, udvariasság. Elnézés. Tömerdek sikkasztás. Lélekvásár kivált az idealrealismus végén.

Gyakorlati materialismus. Magán- és családi érdek. Neipotismus. Kapaszkodók. Zsebelők.

Lágy, kegyes, gyöngéd érzés, alkalmazkodó gondolkodás. Érzékiség... Nőuralom. Emancipatio. Ünnepek, mulatságok, jubilaumok, versenyek, Narrenfeste, gladiátorok, fényes temetések, halottak napja, karácsonyfa, újévi ajándék. Jótékony egyesületek. Kórházak.

Provincialismus, particularismus.

Vidéki, faji szokások és erkölcsök.

Az érzéki elem, a külsőség, a formaiság, a szertartások kedvelése. Lányhaság a tan és fegyelem terén. Boszorkányégetés.

Phonetikus helyesírás, empirikus nyelvtan. Idegen és tájszók. Kevert nyelv.

Könnyed, fesztelen női stíl. Néha pongyola, lapos.

Tételes irány.

Megállapodott formák. Könyvnyű, csengő-bongó verselés. Tarka, mesterkelt formák.

Benső, meleg lyra. Sok népdal.

Az új eszme.

Bölcsészeti, socialis, hősi ódák. Satyrák, érzelmes elégiák.

Czélzatos, sentimentalis epos és dráma.

Lyrái balladák.

A műfajok összeolvadása. Epicus jellemek és lyrái előadás a tragédiában.

Eszmei liberális kritika.

Jogreform a szabadság és egyenlőség irányában. A bureaucratia kárthatatása.

A szellem nevelése.

Az oktatás reformjának sürgetése; Deductiv tanítás.

Az eszmék harca.

Ideal-reális eposok, tragédiák. Nagy tragikusok és elbeszélők.

Szigorú szerkezetű balladák.

Tekintélyi kritika, hivatkozás a nagy költőkre.

Nemzeti és történeti jog egyeztetése az eszményivel, az idegennel. Központosító törvények.

A közoktatás centralisatiója, utóbb nemzeti irány. Túlterhelés. A módszer emlegetése. A szemléltetés alkalmazása.

Az újjászületött nemzeti eszme.

Lágy, hangulatos dalok.

Realistikus, analytikus stb. epos és dráma. Nagy vigjátékírók. Tömérdek apró rajz., tréfás életkép, könnyed humoros elbeszélés. Lelki állapotok elemzése. Alexandrinismus a költészet terén.

Széles, epicus balladák, románcok.

A műfajok teljes szétválása és apróbb fajokra oszlása.

Leíró, impressionista kritika. A modernek.

Helyi és szokásjog. A centralisáló törvények lazulása. Tömérdek törvény és szabály. Híres jogtanárok. Corpus jurisok. Számtalan hivatal.

A test nevelése.

A tananyag rövidítése, a tanulás könnyítése, inductiv tanítás. Számos közép- és főiskola meg szakiskola felállítás. Egységes középiskola, a görög és latin nyelvtanítás hanyatlása. Sok ünnep. Színes zeneelőadás. Játék, testgyakorlat. Gyermek- és ifjúsági irodalom. Gyakorlati irány. Külsőség, formáság.

II.

AZ OLASZ IRODALOM.

(Fenini Caesar: Az olasz irodalom rövid története. A negyedik olasz kiadásból fordította Zigány Árpád. Franklin-Társulat. 1894.)

I.

Fenini munkája, az olasz irodalom története némi figyelmet érdemel, mert több akar lenni mint az irodalmi művek rövid ismertetése; neki elvei vannak, a haladás törvényén akarja fölépíteni elbeszélését, meg akarja találni a befejlődés és kifejlődés tünetényeit; azért nem sokat törődik az események, nevek és adatok halmazával, hanem arra kívánja kényszeríteni a tényeket és adatokat, hogy felfödjék előttünk az őket előidéző okokat, mivel a tudomány fő elve szerint semmi sem a véletlen munkája, hanem a törvények hatása s minden ismeret hiú és haszontalan, ha ennek tudására nem vezet vagy legalább arra nem törekszik.

Mint e szándék elárulja, Fenini nem közönséges, realista tudós, aki megelégszik az adatok rendkívüli halmazával, a ki szépen elmeséli az eseményeket, festi a történeti képeket; hanem a látszatos, a közvetlen okok helyett eszmei kapcsolatokat keres, kutat. Fenini tehát idealista, egyike azon gondolkodóknak, kiket legalább néhányan igen szívesen látunk.

Műve azonban nem tud megfelelni e nagy feladatnak. Annyit lát, hogy az irodalom nem pusztán a nyelv-
művészet emlékeinek gyűjteménye és nem csak az alakban

él, hogy az írók nem pusztán a külföldi formák tökéletesítését czélozzák, hanem az irodalom a nemzeti eszme és gondolat összesége. Világosnak látszik előtte, hogy az irodalom története a politikai történettel egy egészet képez; kétségtelennek tartja, hogy mindakettőt ugyanazon törvények szabályozzák s e törvények lesznek azok, a melyeknél fogva a nemzetek léteznek s a melyek szerint mozognak és működnek. Szerinte még nincsenek fölfedezve e törvények, de a megoldás helyes útjára van terelve a kérdés, t. i. a haladáséra. Ez ugyan annyira világos, hogy bizonyítani sem kellene; de az történt a haladással is, a mi sok más fogalommal, melyek épen mivel látszólag a legvilágosabbak s legérthetőbbek voltak, határozatlanabbak és homályosabbak lettek, míg végre minden összerű körvonalukat elvesztették. És még azok is, a kik a haladás tanát magukévá tették, a haladás természetének meghatározásában a legnagyobb ellenmondásba keveredtek. Az itt uralkodó bábeli zavart azonban nem a fogalom természetének tulajdonítja, hanem azon rút visszaélésnek, melyet egyes könnyelmű és lelkiismeretlen férfiak e tágjelentésű szó értelmezésével űztek.

Ez persze tévedés. Ha természeti törvény szerint fejlődik az emberiség, könnyelmű és lelkiismeretlen emberek nem okozhatnak bábeli zavart a haladás fogalmában. A sok tévedés csak onnan származhatik, hogy még nem ismerik az illetők a haladás törvényét.

Fenini szerint minden mozgás, a minő a haladás is, legalább két erőt föltételez, mert a mozgás összetett jelenség. Sőt számba kell venni a súrlódást is. E két erő nem lehet a lángész sem, mert a genius is csak tény, melynek haladnia kell, hanem két nagy eszmében kell keresni a mozgató erőt s e két nagy eszme a *szabadság* és *hatalom*. A szabadság elve az, melynél fogva minden ember érez önmagában bizonyos erőt és e működési hatalmat függet-

lenül igyekeznek érvényre juttatni. A hatalom elve: pedig az, melynél fogva az ember tudatára ébred annak, hogy rajta kívül és fölötte még más erők is vannak, melyekkel össze kell egyeztetnie vagy alájuk kell rendelnie saját akaratát, ez erőkben keresvén egyszersmind azon segélyeket, melyekre saját gyöngeségénél fogva szüksége van. Ez a két eszme avagy erő tehát ellentétes, de kölcsönösen összhangba jönni és együtt működni törekszik.

A szerző e magyarázata nem teszi világosabbá a kérdési. A szabadság ugyanis nem erő, hanem csupán állapot, melyre törekedhetünk; a hatalom az erő kifejezése volna, de nagyon furcsa hatalom az, melyben annak tudatára kell ébrednünk, hogy nálunknál hatalmasabbak is vannak, a kiknek segélyére szorulunk. Ez érthetetlen valami. Valóban a szerző munkájában nem is tudja két elvével megfejtetni, megmagyarázni az erkölcsi, politikai, szellemi és esztétikai tüneményeket. Pedig csak úgy lehetne igazolni tanításának helyességét.

Nemde sokkal egyszerűbb, világosabb, hogy az eszme hat az emberre. Az eszme pedig kétféle mint a villanyosság: igenleges és nemleges. Az első az ideális, a másik a reális. E két erő küzdelme szüli az ideal-realt. így az emberi haladás minden egyes hullámában megkülönböztethetünk három egymásutánt: az idealist, az ideal-realist és a realist. Mivel folytonos a mozgás, állandó a haladás, e megkülönböztetés határait sem lehet pontosan kijelölni; a tünemények azonban túlnyomók az egyes időszakokban s így elég bátorsággal nevezhetjük el eszményinek vagy reálisnak vagy a középső időszakot ideal-reálisnak. Az idealrealismus idején törnek ki a forradalmak, melyeket az idealisták idéznek elő; de az ébredező realismus visszaszorítja és földönfutókká teszi őket.

Az idealisták az általános, az egyetemes után rajonganak, a politikában a világ és emberiség, a haza és

nemzet; az erkölcs terén a nemes és magasztos, az önfeláldozás és önzetlenség; a költészetben a múlt idők remekei, a classicismus; a vallásos életben a babona, a szertartás, a külsőség megvetése; a bölcsészetben az összefoglalás, az eszmei; a történetírás terén az egyetemes okok keresése; a gazdasági életben az ipar és kereskedés szabadsága stb. lelkesíti őket. Az idealismus napjaiban főleg az ész uralkodik, szemben a realismussal, mikor a szív jut hatalomra. Ilyenkor nem kell az egyetemes, az általános, hanem expansiv munka helyett az intensivre adjuk magunkat. Szeretjük az aprózást, a részletezést. Behatólag bonczoljuk a valót s sok olyant veszünk észre, a mit meg nem lát az idealista. Azért virágzik ilyenkor a mysticismus, a theosophia, a természet-philosophia. Az erkölcs terén a lágyság, simaság, elnézés, az érzékiség, a gyönyör, az evés-ivás élvezete. Emelkedik a jólét, megteremtjük a kényelmet, szép házakat, palotákat emelnek, virágzik az ipar és kereskedés. Nagy haladás van az oly tudományokban, melyekben nem a lángész alkotására, hanem apró kutatásra van szükség. Haladunk az orvosi, statistikai, természettudományi, gazdasági ismeretekben. A valót keresi a költészet és művészet.

Az eszményinek és reálisnak harcza alatt szülemlik meg bennünk a nemzeti egység és nagyság ideája, mindenütt központosítás, akademismus, orthologia, a vallás terén orthodoxia és így tovább.

Ha néhol ellenkező tünetényeket látunk egyeseknél, ezt csak úgy érthetjük meg, ha fölteszszük, hogy szervezetük nem képes az uralkodó eszme hatásának engedni. Ilyenek például a bölcsészetben a pessimisták, ilyen character például XI. Lajos francia királyé, lord Byroné, Széchenyi Istváné, Kölcseyé, Kisfaludy Károlyé stb., a tízes években, a kik nem tudták beleélni magukat a realismus világába.

A haladás törvényét nagy vonásokban részletezvé fogjunk hozzá az olasz irodalom áttekintéséhez. Legelőször is négy korra kell felosztanunk, mert az ezredik évtől négy hullámon ment át az emberiség: 1) 1000-1500-2) 1500-1730; 3) 1730-1820; 4) 1820-tól napjainkig! E hullámok mindegyike felosztható 3 szakaszra:

idealizmus:	Idealrealizmus:	Realizmus:
1000-1100	1100-1400	1400-1500
1500-1560	1560-1680	1680-1730
1730-1770	1770-1810	1810-1820
1820-1840	1840-1880	1880-?

Ezután csak így lehet felosztani a világtörténelmet is, szóval minden történelmet. Fenini megtámadja az olasz irodalomnak századok szerinti felosztását, mert egy viszonylagos időt szabnak ki mint mutatóját és megmérőjét egy szükséges és feltétlen folytonosságú eszme logikai fejlődésének. Vagyis világosabban mondva: az eszme folytonosan fejlődik, tehát nem lehet a naptár zsarnokságához kötni. Majd azt kérdi az olasz történetíró, hogy talán az irodalomtörténet anyaga vagy az egyes műfajok szerint lehetne beosztani, vagy a politikai történelem nyomain járni; de itt sem látja a helyes utat. A felosztás alapját végre az emberekben találja meg és azt tekinti helyes módszernek, hogy keressük, mennyit hozott létre az egyik vagy másik nemzedék a sajátjából. A felfogás nem épen rossz, csak Fenini nem tud vele boldogulni. De nem aprózzuk tovább a kérdést, hisz fölfedezésünk után világos, hogy a felosztás alapjául csupán az idők árjának egy-egy hulláma szolgálhat.

II.

Az, olasz irodalom kezdetének kérdése nagy nehézséget okoz Fenininek. Neki nem tetszik a hagyományos nézet, hogy II. Frigyesnek és udvarának körébe esik ez

irodalom hajnala, hisz a lovagénekek és drámai színjátékok már jóval e kor előtt dívottak s helyesen mondja, hogy az olasz irodalom egyidejűleg képződött a nemzettel és a középkor vala azon műhely, melyben az olasz irodalom elkészült és megalakultak a modern társadalom összes tényezői: a római elem, a barbár elem és a keresztény elem. E három tényezőtől akarja kimagyarázni a mai világot. Először a régi elavult felfogását halljuk a római elemnek. A római világban az egész csak szemer, egy parány, melynek rendeltetése az, hogy hivatását az állam óriási gépezetében betöltse s ezért éljen és haljon. Ez üres phrasis. Igaz, hogy mint rendezett nagy birodalomban, kellett bizonyos egységnek lenni, a meghódított provincia műveletlensége pedig nem volt elég erős arra, hogy imponáljon a latin műveltségnek s így római gyarmatokkal népesítették be, a kik fensőbb színvonalukkal elnyomták és beolvasztották a benszült népet. De a hol, mint Görögországban, fejlett műveltséggel találkozott a római hatalom, ott nem tudott nemzeti egységet teremteni s engednie kellett a görög civilisatio előtt. Ott sem történt más mint a mi napjainkban történik. Általában dobjukéi a római centralisationak üres hangoztatását a modern állam úgynevezett decentralisatiójával szemben. Volt-e nagyobb központosítás Rómában, mint van Parisban, Szent-Petervárott vagy Budapesten? Ha egyben-másban mutatkoznék ily jelenség, nem római szellemnek, hanem a birodalom alakulásának tulajdonítandó, mely folytonos kiirtással és gyarmatosítással növekedett.

Fenini, mint más történetírók, e római elemmel szemközt látja a barbár elemet. Ebben szerinte minden egyén érzi, hogy létének, működésének okát, jogát önmagában bírja, hogy a társaival való egyesülésből reá nézve még újabb, fontosabb jogok haramiának. A barbár világban kifejlődött a kölcsönös függetlenség fogalma, mely az

egyéntől a családra, a családtól a törzsre szállván, különválásra irányzott általános törekvést idézett elő, a mi a római állam eszményével homlokegyenest ellenkezett. Erre azután némi pathosszal kiált fel Fenini: ki állhatna ellen e pontnál azon önkénytelen kérdésnek, hogy vajjon Rómának volt-e igaza avagy a barbároknak, kik az államot az egyén alá rendelték? És erre nagy homályosan kijelenti, hogy a philosophia (?), mely nem lehet Epicur-szellemű és a történelem (ki az?), mely mindig a philosophiának ad igazat, – azt hiszi, kedvezően ítéli meg a római állam magasztos eszményét.

E két elemet a rómaid és barbárt Fenini szerint százados gyűlölet választotta el, folyton emésztették egymást, míg végre a római megvénült és kimerült. Ekkor aztán bekövetkezett a lehetetlen, t. i. a római és barbár társadalom nemcsak abban egyeztek meg, hogy egymás közelében békességben virágozzanak, hanem barátságosan, testvériesen összeölelkeztek s egyesülésök közös eredménykép, csaknem ezer évi vajúdás után, létrejött a modern társadalom.

Mennyi képzelődés!

Pedig fölfedezésünk után nagyon egyszerű a tünemény magyarázata. A római birodalom összeomlott a népvándorlás rohama alatt. Az idealismus, de kivált az idealrealismus közepe táján rendkívül kegyetlen, pusztító az ily népáramlat; míg ha nagy ritkán a realismus idején mozdul meg valamely nép, mint a longobárdok, mikor Itáliába költöztek, lehetőleg békésen élnek a benszülöttekkel. így éltek a dánok és angolszászok s részben a magyarok és az itt lakó szlávok s germánok a X. században. De mikor beáll az idealismus s főleg az idealrealismus, megszűnik ez a békés együttlét, megkezdődik a beolvasztás. A frankok Galliában, a góthok, longobárdok stb. Itáliában, a nyugoti góthok Hispániában összeolvadtak a benszülöttekkel, akik számosabban voltak

s még nyelvöket is rákényszerítették az egykori hódítókra. A nyolczadik század nyelvi, vallási, állami, erkölcsi központosítása azonban nem volt képes mindenütt megalkotni az egységes központi birodalmat, csupán Galliában sikerült ez Nagy Károly idejében, de már Olaszországban egyik erős akadály lehetett a pápai állam megalakulása. Ugyanez akadály szerepelt a XIII. és XVII. századokban. 1800 körül a francziák győzelmei gátolták meg, úgy, hogy 1848-ban a pápa főnöksége alatt óhajták megcsinálni az egységet, míg végre a hatvanas évek hatalmas központosító szelleme létrehozta az olasz egységet.

A mit Fenini az ő harmadik eleméről, a keresztyén elemről mond, haszontalan szószaporítás. Nem a keresztyénség nagy munkája volt az egyenetlenségek lecsillapítása, hanem az eszmeerő az idealrealismus idején megteremtette a vallási egységet, mely az akkori civilisatióknak megfelelőleg a keresztyénség volt. Nem a keresztyénség változtatta meg a társadalmi rendet, hanem a társadalmi rend színvonalával járt a keresztyénség.

A mit az olasz nyelv keletkezéséről mond Fenini, az sem állja meg egészen a helyét. Annyi bizonyos, hogy alapjában téves az az ó nézet, hogy a latin elkorcsosulásából, a barbár elemek beoltása következtében származott az olasz nyelv. Az olasz nyelvben aránylag kevés az idegen elem, s maga nem egyéb mint a római nyelvnek továbbfejlődése. Erre nem szükséges a *sermo urbanussal*, az irodalmi nyelvvel szemben a *sermo rusticusnak* hangoztatása. Minden népnél vannak nyelvjárások s hiba azt emlegetnünk, hogy Cicero és Virgil nyelve nem ugyanaz volt, a melyet a nép magában Rómában is beszélt, mert nagyon valószínű, hogy e nagy írók éppen a római társadalom nyelvén írtak. A birodalom központjának és az irodalomnak nyelve rendesen közel állanak egymáshoz. Az ilyen phrasisok pedig, hogy az írott nyelv keresett

művészi formájánál, szerkezetének bonyolult harmonicus voltánál fogva éppen nem alkalmas arra, hogy a mindennapi élet céljaira szolgáljon, hogy görög szólásmódok vannak benne, melyeket az elferdült ízlés és a divat kényszere erőszakolt a nyelvre a nemzeti szellem nem csekély kárával – legalább is haszontalanok.* Nyelvünk is az eszme hatása alatt áll. Az idealismus idején puristák és újítók vagyunk, az idealrealismus idején orthologusok míg a realismus megérkezéével nem sokat válogatunk. Az idealismus világában még az egyszerű pór is körültekint, hogy szépen beszéljen, a realismuséban pedig az író sem igen tér el a társalgás nyelvétől. Nekem úgy látszik, hogy az olasz nyelvnek főleg a IX. és X. század realismusa kedvezett éppen úgy, mint a francziának és spanyolnak; a realismus decentralisáló, széthúzó természete, könnyedsége, pongyolasága közönségesse tette a köznép nyelvét, mely századok folytán tetemesen eltért a római latintól, sőt az egykori galliai és hispániai gyarmatokban is több dialectus keletkezett; úgy, hogy mikor beköszöntött a XI. század idealismusa s kissé jobban felkarolta a régi latin remeket, már nem volt képes kiszorítani a nép nyelvét a finomabb körökből.

Ízetlennek és logikátlanoknak tekintem az ilyen beszédet is, hogy az új olasz nyelv szerényen, titokban fejlődött a büszke óriássá növekedett classicus latin nyelv mellett, mint a szerény kis ibolya az egekbe nyúló magas tölgy árnyában. De midőn a classicus írók megfogytak s

* A görög szólásmódok és szerkezetek meghonosítása éppen az idealismus hatása alatt történik; nem az elferdült ízlés, nem a divat kényszere erőszakolta őket a nyelvre, hanem az idealismus az ily szólásmódokkal akarja meg-nemesíteni a nyelvet, melyet laposnak, közönségesnek talál. És ha Fenini hisz az eszme hatásában, hogyan beszélhet elferdült ízlésről, a mi nem létezik, vagy a divat kényszeréről, ami szintén érthetetlen, s hogyan mondhatja rájuk, hogy a nemzeti szellem kárára valának; hiszen a mi történik, minden a létező viszonyok szükségszerű következménye.

velök együtt fönséges erejű nyelvök ragyogása is elhomályosodott: akkor ím a nép közönséges nyelve fölemelkedett, szebb formákat vett föl. Csupa phrasis! Fenininek tudnia kell, hogy az irodalom nyelve is változik, mely nem függ az írók megfogyásától, vagy a ragyogás elhomályosodásától, a nép nyelve még nagyobb változáson megy keresztül s nem vesz föl szebb formákat, hanem rendesen analógia útján módosítjuk, tágítjuk, bővítjük. Az irodalmi nyelv le szokott tűnni egy ezer év alatt, mert annyira elváltozik a nép nyelve, hogy nincs, aki beszélje az irodalmit; így lett a latinból az olasz, a francia, a spanyol, az ó-görög-ből az új-görög, a régi szlávból az új stb. Ennek megértésére nem kívántatik valami boszorkányság. Azért Fenini is egy-két lapon könnyen végezhetett volna e kérdéssel.

III.

Az olasz irodalom kezdete II. Frigyes korába (1194-1250.) esik. Idáig csak a nép emberei költöttek, ezután már neves írók léptek föl; idáig megvetetették az olasz verselést, ezután tisztelettel emlegették a jobb költők neveit. Korában már letűnt az idealismus, 1200 körül erős volt a nemzeti irány, nyomatékkal lépett föl az idealrealismus. II. Frigyes korát az 1570, 1770 és 1840 körüli időhöz lehetne hasonlítani. Erős újítás van a nyelv terén annál inkább, mert az olasznak még nem volt némileg megállapodott irodalmi nyelve; számos latin kifejezés, francia szólásmód, népies és tájszólás mutatkozik az írók műveiben, a realista szemében mesterkéltnak, erőltetett és nem természetes az irányuk, feszes, ünnepélyes az előadásuk. Szerelmi költészetök azonban már nem annyira eszményi mint a XI. században volt. II. Frigyes kiváló pártfogásába vette őket, mellettök felkarolta a tudomány és művészet érdekeit is, kibővítette a salerno-i egyetemet, Nápolyban pedig újat akart felállítani,

Szicziában szintén új iskolát szervezett. De a szellemi munka nem vonta el folytonos háborúitól, melybe az idealrealismus központosító szelleme sodorta. Szerencsétlenségére ugyanakkor diadalmaskodott mindenfelé az egyházi orthodoxia. Össze kellett tűzni e két hatalomnak s má már világos előttünk, hogy a XIII. században a győzelem csak a pápáké lehetett.

Fenini mint mások provencei hatást lát a szicziaili költészetben. Rendesen úgy történik, hogy az eszme elkészíti bensőnkben az újnak elfogadására; de ezután, ha másutt már virágozik az új irány, lelkesedéssel szoktuk azt utánózni, noha egyéni és nemzeti sajátosságainkkal vegyítjük. A provencei költészet azonban csakhamar megszűnt, mert a francia birodalom az idealrealismus idején egységre törekedett, elnyomta a vidéket, az egyházi orthodoxia üldözte a szabadabb irányokat és eretnokségeket; az ország központjává pedig Paris emelkedett. Fenini azt tartja, hogy azért szűnt meg Provenceban a költészet, mert csak az udvarokban élt, míg az olasz földön az udvarokból csakhamar az egyetemekre költözött. Az udvarok levegője káros a költészetre, mert hitványnyá satnyítja vagy hízelgővé aljasítja. A királyi palotákba bellebbezett költészet soha sem lehet valóban nemzeties és népies, pedig ez a föltétel okvetlen szükséges léte jogosultságára. Ezért, mivel a költészet Provenceban unatkozó nagy urak szórakoztatására szolgált, mikor elmúlt az unalom és tétlenség, megszűnt a költészet is. A nép pedig, a melyhez fordulni, leereszkedni büszke volt, elhagyta veszni szomorúság nélkül.

Mennyi üres beszéd! Mennyire eltér ezektől a történeti igazság! Hány nagy költő élt a királyok és nagy urak kenyerén! Az egyetemek sem különb iskolái a költészetnek. Mi már láttuk, hogy miért szűnt meg a provencei költészet. Az egyetemek sem tették komolyabbá a költészetet, mint Fenini véli, hanem az idealrealismus, melynek

hatása alatt énekelt Dante, Petrarca és Boccaccio. Realista szemmel nézve az idealizmus zajongó apostolait nem találjuk eléggé komolyaknak; mivel pedig sok bennök az oktató, elmélkedő elem, érzés nélkülinek hirdetjük akárhány lantos költő lyráját. Egy Hugo Viktor ma hideg és dagályos poéta nekünk, a kiből nincs melegség, bensőség és közvetlenség. Guinicelli (†1276.) költeménye a *Szerelemről* – pedig elragadtatással olvasták – ma úgy látszik nekünk, mintha az érzelem igazsága, magasztos ihlete és heve nélkül készült volna.

Cavalcanti (†1300.), Cino Sinibaldi (1270-1336.) költészete már kevesebb ideális elemet mutat. Benne a realista is ráakad a valódi és mély szerelemre, az érzés igazi hangjára, nyelve közelebb áll a realizmus nyelvéhez. Tisztább, szabadabb, gördülékenyebb az ő szemében. Cavalcanti balladáit, sonettjeit Fenini is gyöngédeknek, elragadóknak és meghatóknak tekinti.

IV.

Nekünk azonban Dantéra kell áttérnünk, az idealrealizmus legnagyobb költőjére (1265-1321). Dante korát a nagy triumvirátus korszakának szokás nevezni, ami nem tetszik Fenininek, mert a római triumvirátust juttatja eszébe, mikor az ősi tiszta jellem elfajult s az általános erkölcsi süllyedés a nagy köztársaság romlását idézte elő. Eszébe jut a hatalmasok erőszakra, kapzsiságra, megvesztegetésre alapított uralma; szóval nyomorult polgárok alávaló czimborságára emlékezteti, a kiknek egyedüli célja a zsarolás, dőzsölés meg zsarnokság. Míg Olaszországban akkor jelent meg a költői triumvirátus, mikor a nemzeti szellemnek izmos szárnyai nőttek. Az ókori triumvirátus egy értelmű volt a rabszolgasággal, Olaszországban pedig a szabadság, különösen a gondolatszabadság apostola volt.

Meg kell jegyeznünk, hogy épen nincs igaza Fenini-

nek. A római triumvirátus kora (az I. 60. Kr. e. Pompejus, Caesar és Crassus között; a II. 43. Kr. e. Antonius,* Octavianus és Lepidus között) különösen közel áll Dante korához, sőt ha apróra jellemezzük az időt, valamivel több eszményi elemet találunk benne, mint 1300 körül s minden esetre jóval több ideális tüneménynyel találkozunk 43-ban Kr. e., mint Petrarca és Boccaccio ragyogó napjaiban 1350 körül, melyekről maga Fenini megvallja, hogy mélyen erkölcstelenek valának. 1374-ben halt meg Petrarca, 1375-ben Boccaccio, miután eltemette jeles költő társát. Milyen időszak volt ez? A hanyatló idealrealismus kora, a Claudiusok, Nérók időszaka a Kr. utáni első század, mikor a realismus nagyon gyarapodott, romlottak az erkölcsök, szerették az ünnepélyeket, s aljas tényezőkkel, a romlottság eszközeivel dolgoztak a római nagyság biztosításán. A XIV. század megfelel a Krisztus utáni I. századnak épen úgy, mint 1650-1700-nak, továbbá az 1806 és az 1875 körüli éveknek. Nálunk Nagy Lajos király napjait (1340-1380) szokás amolyan gyönyörű lovagias kornak rajzolni, ragyogó színekkel festeni, pedig az idealrealismus erőszakos fellépésének, végerőlködésének ideje vala, mikor a nemzeti egység, az állami központosítás az aljas és kegyetlen eszközöktől sem riad vissza, hogy elérje célját. Ekkor kiűzi a zsidókat, kiirtja az eretnekséget, üldözi a szabad véleményt, nyomja a nemzetiségeket. 1680 körül újra ismétlődik ez az idő; XIV. Lajos visszaveszi a nantesi edictumot, mindenfelé nyomják az idegen elemet, többfelé kiűzik a zsidókat, nálunk kegyetlenül bánnak a protestánsokkal, gályára küldik papjaikat; de már hatalmas az anyagi érdek hajhászata, széles mederben hömpölyög a demoralisatio árja. Dante korában még volt annyi ideális elem a társadalomban, hogy eszményi szerelmét Beatrice iránt nem csak maga vehette komolyan, hanem annak tekinté számos kortársa is. Bár anélkül, hogy mélyebben tanul-

mányoznám a kor irodalmát, ki kell fejeznem azon sejtésemet, hogy sokan kétségbe vonhatták érzelmének őszinteségét. 1300 körül is érezhetek, hogy csak negélyzéssel, szenvedéssel mondhatta Dante a *Vita Nuova* bevezése után, hogy mindaddig nem fog írni Beatrixről, *míg csak olyant nem mondhat róla, a minőt még senkiről sem mondtak soha*. Akinek, mint Danténak, felesége, hat gyermeke és több szerelmi viszonya volt, legalább is kételkedővé teszi az embert, ha Dante szerelmi bánatának vigasztalhatlanságáról beszélnek előtte. De ha még Dante énekeitől nem mérnök megtagadni a teljes őszinteséget; ha eszményi természete hajlandó volt a nőnek és a szerelemnek e magasztos felfogására: Petrarca szerelmes sonettjeit nem ismerhetjük el őszintéknek. A tisztelt kanonok úr, a derék tudós és latin költő, néhány törvénytelen gyermek édes atyja, a XIV. század közepén nem énekelhette meg azt az eszményi szerelmet, melynek ellentétét, az érzéki szerelmet örök sikerrel és köztetszéssel rajzolta jó barátja Boccaccio.

Írt azonban Dante egy oly hatalmas, fenséges lyrai-elbeszélő költeményt, mely megragadta az idealistát és és kielégítette a realistát is: *Az Isteni színjátékot*. E hatalmas költemény nem epos a szó szoros értelmében; nem egységes történet, hanem a történetek és megrázó és elragadó leírások összekapcsolása.

Szeretik Dantenál keresni a mai liberalismus politikai elvét: *a szabad egyház szabad államban* alig kell mondanunk, hogy a nagy költő nem érthette e gondolatot mai jelentésében. Minden esetre tágítani akart a kettőnek: az államnak és egyháznak szoros viszonyán. Tudjuk, hogy az idealrealismus tetőpontján a nemzeti, egységes állam és az egyház orthodoxiája a legnagyobb központosítást követelik s jaj a szabadságnak, ha egy kézben egyesül a két hatalom mint a pápai birtokon, vagy összetartanak mint a XVII. század első felében.

Különben mennyire idealrealista Dante, mutatja a haza nagysága, szabadság a es függetlensége utáni rajongása. Egész lelke el van, telve e gondolattal; lángol és lelkesedik, ha erről beszél; míg Petrarca és Boccaccio keblében hanyatlik a haza eszméje.

V.

Fenini azt véli, hogy Dante a középkor utolsó alakja: Petrarca és Boccaccio a modern korszak első bajnokai. Ez is az elavult szplamok egyike. Csak annyit mondhatni, hogy e két utóbbi reálisabb az elsónél; Dante megveti a szolgaságot, szereti a harcot, a küzdelmet, a férfias, a nemzeti erő kifejezését: Petrarca szereti ugyan a hazát, melytől távol él, de jobban szereti magát és a békét, boldog népszerűségben éli napjait, szívesen tartózkodik az udvarok pompájában, örvend a sok ünnepeletésnek mint egy egészséges realistához illik. Dante szembe száll az egyházi és világi hatalmakkal, mint egy félisten szórja mennyköveit: Petrarca szívesen fogadja a fejedelmek és köztársaságok ünneplését, koszorúzását. Még mikor az eszményi szerelmet rajzolja, azt sem tudja másképp tenni mint érzékileg. Fenini észreveszi, hogy az olasz költészet és irodalom hanyatlását mindig a petrarchismus túlnyomósága jellemzi, míg ellenben az irodalom mindannyiszor és hatalmasan föllendül, valahányszor a nemzet visszatér legnagyobb költőjének tanulmányozásához.

Ez a megjegyzés rendkívül fontos s mutatja, hogy minden költőt a maga korszakában tudunk élvezni. Egy Shakespeare a XVII. század második felében kezd népszerűtlen lenni, a realizmus szemfödelével takarja be; 1750 körül újra feléje fordul az egész világ, utóbb Lessing oda állítja példányképül a drámaíróknak. 1810 körül megint félreteszik, hogy 1840 körül rajongjanak érette. Általános

csodálattal szólnak róla az ötvenes-hatvanas években. Gerwinus éig emeli róla írt kétkötetes munkájában; tömérdek tanulmány és iskolai értekezés dicsőíti; de már 1870 előtt Benedix a Shakespeare-mania ellen ír s mások követik őt. Hasonlóképp szólhatunk a Dante-cultusról. Századunk idealis- és idealrealis korában hány fordítása jelent meg! mily elragadtatással ülték meg hatszázados születése napját. Míg a nyolczvanas években eltűntek a Dante tanulmányok, csupán egy-két elkésett jóakarát tákolt össze kisebb-nagyobb dolgozatot az olasz lángészről.

És ha Petrarcat tekintjük, az eszményi szerelem érzéki költőjét, őt is megtaláljuk a neki megfelelő időszakban, az idealrealismus hanyatló napjaiban. Körülbelül ugyanazon színvonalon állanak realismus tekintetében Euripides (480-406 Kr. e.), Seneca (2-65 Kr. u.), Chaucer (1340-1400), Racine (1639-1699), Gyöngyössy István (1620 körül sz.), Kisfaludy Sándor századunk első tizedében stb. E költők már nem fenségesek, magasztosak vagy zord erőttől duzzadnak, hanem könnyekre fakasztanak, megindítanak, az égő, s rendesen az érzékileg égő szerelmet rajzolják. Nem hitványak, léhák s tisztán érzékiek, van még bennök idealismus, noha nem sok. Még Arany János is, a ki ifjabb korában nem foglalkozott a szerelem rajzával, a hetvenes években az idealrealismus alkonyán Toldi égő szerelmét tolmácsolta.

Boccaccio János (1313-1375) nem csak kortársa volt Petrarcának, hanem az idealrealismus ugyanazon színvonalán is állott. Csakhogy a sonettíró merengő volt és a mysticismusra hajlott, Boccaccio vidám és a reális szerelem nyílt hirdetője. Egészen őszinte, nem finnyás, nem körültekintő és óvatos. Fenini azt kérdi, hogy ezért romlott ember volt-e Boccaccio és megvetendő? Korántsem, felel reá, mert az anyag ép oly lényeges kellék az emberben mint a szellem s az elsőnek gyönyörei ép oly

jogosultak mint a másodikéi. Ez a védelem se nem igazolja, sem el nem ítéli Boccaccio érzéki előadását s nem magyarázza hangját. A két olasz költő mindkettő a.XIV. század idealrealistája volt. Olvasásuk alatt érezzük, hogy e két ember egy kor gyermeke, csak hogy Petrarca az elmúlt napok, a letűnt idők tartalmát nyújtotta kora hangján, Boccaccio pedig a jelen és a jövő nyílt poétája volt. Mindkettő a kényurak világában, az érzéki szerelem, a dőzsölés, az élvezet napjaiban élt. Amaz a nagy urak, ez a nép körében szeretett tartózkodni. Az egyhangú mint Kisfaludy Sándor az ő *Himfyjében*, ez változatos és lenge. Amaz mesterkéltséggel és vigyázó, emez kicsapongó és nagy kópé; de mindkettő a szerelem, még pedig az égő szerelem tolmácsa akkor is, midőn az eszményit akarja megénekelni.

VI.

Olaszországban, mondja Fenini, kígyót-békát szoktak kiáltani a XV. századra, mint a melyben visszafejlődött a nemzeti eszme. Alfieri azt mondja róla, hogy csak nyelvtani hibákban volt gazdag, mások meg azt tanították, hogy szerencsétlenség volt a nemzeti szellem fejlődésében. Fenini tagadja ezt és már 1375-től kezdi e korszakot s 1494-ig végzi. Azután két részre osztja. 1450-ig terjed az első, melyben a Nápolyi Alfonz, Sforza Ferencz és Medici Cosimo voltak a tudományok és művészetek pártfogói. Szerinte a *történelem akarta*, hogy e három nagy férfiú álljon a szellemi mozgalom élén. Medici Cosimo csak gazdag kereskedő volt, de hatalomra tőn szert s a királyok is becsülték. De arról vádolják, hogy kioltotta a szabadságot, pedig ez természetes halállal múlt ki.

Mindez előadás helyes és helytelen, de nem magyaráz meg semmit. A XV. század a realizmus korszaka. A tudomány terén beállott a gyűjtés ideje. Már Petrarca és

Boccaccio szorgalmas gyűjtők valának. Nyomaikba számtalan tudós és költő lépett. Keresve keresték a régi kéziratosokat, üzték az archaeológiát, olvasták, másolták, nyomtatták a classicusokat, nem azért, hogy a görög-római szellemmel táplálkozzanak, különösen nem, hogy annak eszményi és idealreal szellemét elsajátítsák, hanem pusztán a gyűjtés szempontjából és előálljanak azzal, a minnek a realismus idején is hasznát vehették. Virágzottak az akadémiák, különösen a római, a nápolyi és a florenczi., hol később Marsilio Ficino a platonismust művelte. A mi egy kissé feltűnő a realismus napjaiban. De lehetséges minden időszakban a kor irányával nem egyező gondolkodást is művelni, csakhogy ilyenkor az illető rosszul érzi magát, nem igen talál hívekre, rendesen megvetik, lenézik. Marsilio Ficino is sok ellenkezőre talált, de a mennyire távolból látom, az ő Platója nem az új eszme nagy idealistája, Marsilio Ficino lelkét inkább a mysticus sajátságok ragadják meg, melyeket sokan kedvelnek a realismus idején. Azért a platonismus fölélesztésének nem lehetett különös jelentősége a XV. században. Ennél sokkal fontosabb, végzetesebb és jellemzőbb Pomponazzinak, *a gondolat ez óriásának* megkülönböztetése, melylyel szétválasztotta a bölcsészet és vallás dolgait. Erre fölkiált Fenini, hogy nem teljesen egyezik-e ez a modern felfogással? Nem, mert a mai bölcselő már a vallást is magyarázza vagyis alárendeli a bölcsészeinek, azaz minden erkölcsi, aestheticai és szellemi tüneményt meg akar magyarázni, az élet összes tüneményeit akarja érteni, tehát a vallást is. A XV. században már nagy lépés volt a bölcsészet és vallás megkülönböztetése is, nagy szükségük volt rá, hogy a vallás ne alkalmatlankodjék a bölcselő független gondolkodásánál; minket azonban nem elégít ki. Fenini védi a XV. századot, a humanisták, a művészek, az írók fényes korszakát, mely a mi korunknak

felel meg. S ha dicsérjük a mostanit, magasztalnunk kell a Mediciek idejét is. A második ezer év négy első századának rajongó idealismusa és harczias idealrealismusa után beköszöntött a realismus az ő részletezésével, aprózásával, hitetlenségével és mysticismusával, kenetes lágy-ságával és komisz czivakodásával. Mindenütt fény és pompa, multság és gyönyör, érzékiség és szép asszony!

Ezek ellen tört ki a század végén az idealismus és vele, benne, általa a híres barát, a máglyára került Savonarola. Fenini persze nem érti a barátot, a keresztes hadak idejéből ránk maradt fanatikus szerzetest lát benne; de nincs igaza. Savonarola, Macchiavelli, Guicciardini, Luther, Loyola stb. mind az új eszme lánglelkű idealistája volt, ki így, ki amúgy; de mindegyik öszszefoglaló, eszményi lángész, a ki a maga módján magasabb színvonalon az általános, az egyetemes után rajong, a kik megvetik a realismus butaságát, utálják léhaságát s mindnyájok előtt a haza és nemzet, a világ és emberiség lebeg!

Mivel az emberiség haladásának két utolsó stádiuma oly rövid, az átmenet a realismusból az idealismusba aligha vesz igénybe többet tíz esztendőnél; a XV. század végén azonban nem így volt. Harmincz-negyven évre tehetni az átvonulás, az idealizálás korszakát, úgy hogy Ariosto (1474-1533) még nagy részben realista, noha 1516-ban jelent meg *Orlando furiosója*. Macchiavelli, Guicciardini fiatalabb éveikben szintén realisták, csak utóbb lesznek eszményiek, mikor már nem kell felajánlott szolgálatuk a hazának. Orlando szerzőjében megtaláljuk a realista finom jellemző és mesteri elbeszélő tehetségét, csodálatosan gazdag a feltalálásban; de hitvány, léha és érzéki teremtés, a ki a század erkölcstelenségének typicus alakja. Fényes tehetségével azonban megkoronázza ezt az időszakot.

VII.

Az idealismus az actio kora, az ember visszanyeri tette rejét, nem húzódik félre, nem kerüli ki az ellenségeskedést; hanem szembe száll mindazokkal, a kik útjába állanak. A fejedelmi hatalomnak gyengesége azonban századunk húszas éveinek idealismusa alatt nem ereszkedett, nem bocsátkozott háborúba; de nem így volt a XVI. sz. első felében, mely igazán harczias időszak Itáliára nézve.

De hát miért nevezik mégis az irodalom aranykorának, mintha az irodalmi művek nagy száma vagy a formák művészi tökélye elég volna e századot aranykorának nevezni? De Fenini előtt még a legművészebb formának is csak másodrendű értéke van, ha erőteljes és fönségesen tiszta conceptio nem nyilatkozik benne s ezért nem ismerheti el, hogy a nemzeti irodalom e században érte el virágzása tetőpontját.

X. Leo korának is nevezik, hogy nekik is legyen egy fejedelmök, mint a francziáknak XIV. Lajos, kinek nevével jelölhessék az állítólagos aranykort. Igaz, hogy míg Leo élt, a költők és történetírók hízelgő, tányérnyaló hada vette körül a bőkezű és hiu főpapot s dőzsölt estélyein, ünnepélyein; de rövid életével ez is megszűnt.

Valóban másképp kell felosztani ezt az átmeneti időszakot. X. Leo összes ünneplő kíséretével még a XV. századba tartozik. A mint láttuk, a nagy, de léha Ariosto szintén. Fenini azonban nem tudja e két időszakot helyesen elválasztani és még egy súlyos hibát követ el. Azt hiszi, hogy Olaszország elfordult a költészettől és a prózát művelte a XVI. században. Oka pedig az, hogy a költészet a fiatal serdülő nemzetek nyelve, a kiknél a képzelem és az érzelem háttérbe szorítja a gondolkodást, az elmélkedést. Azonban Olaszország már nem volt ifjú nemzet. Nagy tévedés. Az igaz, hogy a művelt nemzetek szeretik

a prózát, de minden idealizmus lelkesülten ragaszkodik a feszes, ünnepélyes előadáshoz, így a vershez, a kötött beszédhez is; míg a realizmus idején hosszabb előadásban ritkán látjuk szívesen a verset, bár soha sem könnyebb a verselés mint ekkor. Ki az, a ki ma el tud olvasni egy hosszú verset? Ritka, mint a fehér holló.

De az idealizmus az ész kora is. Ekkor állanak elő a nagy gondolkodók, az eszmei történetírók, a jeles bölcse-
lők és jogtudósok, a kik prózában írnak. És így a XVI. század Olaszországában is. E téren az első Macchiavelli Miklós (1469-1527) volt. 1512-ig előkelő hivatalokat viselt. Ekkor száműzik, csak mikor Giovanni Medici X, Leo név alatt a pápai trónra lép, kegyelmez meg neki. És e tehetséges, e lángeszű férfiú hasztalan ajánlja fel szolgálatát, már nem kell. Mi lehet az oka? kérdi az olvasó. Nem ismerem annyira Macchiavelli életét; de azt hiszem, hogy 1510 körül érintette keblét az idealizmus s nem volt alkalmas tényező a hatalom megromlott világában. Most csak a haza nagysága, a nemzet dicsősége lebeg előtte. Ezt akarja jólétben fűrésztetni, nagygyá és hatalmassá tenni. De hogyan? Csinálja meg a fejedelem, ha nem lehet másképp, tehát aljas eszközökkel. A nagyratörő idealista semmitől se riad vissza, hogy létesítse, létre hozza, megtestesítse gondolatát. Így írta meg *Il Principe* című munkájában, mely számos kiváló ember czáfolatát vonta maga után. A Titus Livius feletti elmélkedések hasonló szellemben írvák, becsükből azonban sokat vesztettek, mert reflexiói legtöbbször Livius vitás részeihez vannak fűzve. Florenczi történeteinek mintha meglátszanék, hogy a húszas években és Medici bíbornok, a későbbi Kelemen pápa rendeletére írta. Sok benne a szónoki előadás, mit annyira szeretünk az új eszme idején. 1205-től 1424-ig folytatja, azután félbeszakítja, hogy ne kelljen a Mediciekről hazudnia. A XVI. század húszas éveiben

nehéz lett volna neki az előbbi század realismusáról, léha érzéki gondolkodásáról magasztalva szólania, a *Beszélgetések*, melyeket ruccellai kertjének árnyában irt, magukon hordják nagy szellemének, lelki nemességének és lelkes szabadságszeretetének bélyegét, mondja Fenini. Ezért a *Beszélgetések* jobban visszatükrözik Macchiavelli kedély világát és lelki életét mint a *Fejedelem*; ezért az elsőben bizonyos elvek, szabályok és állítások, melyek az utóbbiban nagyon utilitáriusoknak tűnnek föl, tisztább, szebb és igazabb értelmezést nyernek a hazaszeretetet és a polgári becsületesség azon lelkes tüze miatt, mely a nagy író lánggal égő szívében lobogott. Itt látszik az ő hatalmas, vadul kitörő idealismusa! Macchiavelli irtó háborút kezd az egyház ellen; hogy legyőzhesse a pápát, kétségbevonja a Szent-Lelket, hogy megsemmisítse az egyházat, az ó-kori vallással hasonlítja össze a catholicismust s lángoló hazaszeretetének, politikai éleslátásának és dialecticus erejének hatalmas fegyverével mutogatja, hogy a catholicismus alábbvaló a pogány vallásnál.

Mint költő is kiváló figyelmet érdemel Macchiavelli. *Mandragola* című vígjátéka remekmű, melyben a papság erkölcstelen és galád életmódját ostorozza, szinte hihetetlen, hogy e vígjátékot mindig nagy tetszéssel adták X. Leo udvarában. Valljon nem értették a vígjáték jelentőségét vagy oly vallástalanok voltak mint maga a költő? kérdi Fenini. Nehéz ítéletet mondani. A realizmus virágzó napjaiban nem igen lehet csúfolni a papságot, mint osztályt, míg az idealismus hajnalán könnyebben lehet. A társadalom kezd ébredezni a realizmusból és szívesen látja az ily gúnyos színművet; de még nem emelkedett fel annyira, hogy egész lélekből gyűlölje a léha papságot; különben ilyen darabot már nem lehetett volna X. Leo jelenlétében előadni. Mihelyest hatalmasabban jelentkezik az idealismus és finomabb az emberek erkölcsi érzéke, a papság visszahúzódik az ily daraboktól.

Rendkívül érdekes alakja az új eszme megjelenésének Berni Ferencz (1490-1546), kit az olaszok a világ egyik legnagyobb satiricusának tartanak. Egy elég erényes életű, de trágár és gonosz nyelvű gúnyoló. Valóban undorító piszkosságok fordulnak elő verseiben. De kétségtelen, hogy tud gúnyolni. A realizmus idején agyon jubilálják, koszorúzzák, magasztalják a költőket, írókat és a közélet embereit. Berni az elysiumi pálmaággal egy tál kocsonyát ékesít fel s mikor a költők hercegeket, pápákat, bíborosokat dicsőítenek, Berni pióczát, bogáncsot és még más egyebet is megénekel.

VIII.

Fenini munkája elhanyagolja a XVI. század eszményi íróit, költőit. Egy-kettő kivételével nem is említi őket. Különben természetes ez a tünet. A mai realizmus idején igen sokan megvetik az idealisták nagy hangú declamatióit, lármás kifakadásait. Ma kiállhatatlan az a szónoki hang, ódái kitörés, erkölcsi prédikáció, mit az idealistáknál találunk. Fenini is mint a legtöbbben nem látják a XVI. század idealismusát csak ott, hol a Protestantismus kitörésében, Luther hitújításában nyilatkozott. Azt hiszi, hogy a hitújító mozgalom Olaszországot készületlenül találta, akár azért, mert szárnyai még nem voltak elég izmosak arra, hogy e merész röpülést megtehesse; akár azért, mert Olaszország túltette magát a vallási viták meddőségén és skeptikus epicureismusba merülve gondtalan mulatott a vallásfelekezetek ellenkező véleményein. Ez utóbbit valószínűbbnek tartja, mert tény az, hogy Olaszországot érintetlenül hagyta a hitújítás romboló vihara.

Nagyon helytelen felfogás és magyarázat. Az eszménység egyenlően hat az egész földön. 1500 körül érintette a németet csak úgy mint az olaszt. A realizmus aprózásából mindenütt föl kezdett emelkedni az emberiség, az

általános, az egyetemes vette igénybe érdeklődését, lelkesedéssel kezdtek beszélni a vallásról, a hazáról, a nemzetről, az erkölcsről. Mindenfelé megindult a szellemi és erkölcsi actio. Az olaszoknál sok jeles ember lépett föl benne. Hogy a németeknél a catholicismus megbuktatása volt az eredménye, az egészen helyi és egyéni dolog. Az olaszoknál, spanyoloknál csak egyesek támadták meg az egyház tanait és alkotmányát; de a fenkölt érzés, a fensőbb gondolkodás itt sem maradt el, annyi bizonyos. Legbiztosabb jele a kor olvasmánya. Ha tudom, mit olvasnak az emberek, meg tudom azt is mondani, mit éreznek, hogyan gondolkodnak. Mennyi ódái hangú költemény, hány lovag- és pásztor-regény, mennyi satira készült ekkor Olaszországban. Hány eposzt írtak az idealisták modorában, melyekből a haza lángoló szeretete, a nemzet nagyságáért való lelkesedés rí ki. Még a színi irodalom sem hiányzik, ez is tele van ideális vonásokkal. Hasonlítsuk össze a XV. század termékeinek aesthetikai sajátságaival s mindjárt látszik, hogy ezek a realismus alkotásai, míg azokból az idealismus jelenségeit vonhatjuk le.

Tévedés azt hinni, hogy a hitújításra nem érett meg Itália, hogy nem tudott ily magasra repülni. Miért maradt el a Protestantismus, nem tudom; de annyit látok, hogy Itáliát is elárasztotta az eszményi gondolkodás, érzés. Mivel ezt nem látja Fenini, természetesen a nagy vallási és erkölcsi reformot sem veszi észre, melyen keresztül ment az ország, s nem érti a jezsuitákat sem. Mivel nem akarom rosszabb jelzővel megjelölni azt, a mit a jezsuitákról ír, csak annyit mondok, hogy naiv. Loyola Ignác, a szép világfi, írja Fenini, sebet kap Pamplona falai alatt, mely (fájdalom!) nem vala halálos. Így kezdődik a jellemzés. Seblázás önkívületében hallucinatiók lepték meg, melyek közben képzelnie hazájának babonás előítéleteitől is segítve ascetái eszmékbe és tervekbe rögzik belé. – A dolog magyarázata

azonban egyszerű. Loyola szép világfi volt, a ki sebesülten kórházba kerül. Itt éri az új eszme árama. Lelke felmagasztosul, át akarja alakítani az erkölcsöket, kiemelni a papságot és a hívőket léha érzékiségükből, fel kívánja éleszteni a vallásos lelkesedést. E célra egyházi rendet óhajt alapítani. 1521-ben történt a sebesülés, 1523-ban Jeruzsálembe zárandokol, 1534-ig az alcalai, salamancai és párizsi egyetemeken tanul és kiállja a szigorlatokat, majd Laynezzel, Bobadillával stb. egyesülve a mórok megtérítésére akar indulni; mivel e tervök kivihetetlen, kezdenek az egyház középpontjához, Rómához fordulni, mely 1543-ban helyben hagyta Jézus társaságának szabályait. Tehát még 1530 körül tisztán eszményi terveik vannak, a keresztyén polgárosultságot akarják terjeszteni s csak azután fejlődik ki bennök a keresztyénség központjában működés gondolata s Róma megérti őket, mert 1540 körül már erőre jutott a vallásos élet, felgyúlt a szívekben a vallásos lelkesedés.

Lehet, hogy ha Loyolának theologiai műveltsége van, ha neki is búcsút-áruló papokkal gyűlt volna meg a baja, mikor az erkölcsi világ reformján ábrándozott; lehet, mondják, hogy ő is egy-két dogmát dobott volna a reform serpenyőjébe s talán megalkotta volna a latin világ protestantizmusát: ez azonban nem történt; a világfi Loyolát a szentek élete csak magasztos rajongásra hangolta a dogmák feszegetése nélkül. Annyit valószínűnek látok, hogy 1540 táján rendezett társadalmi viszonyok között, a hol az állam feje nem támogatja az új vallást, már nehéz lett volna megalapítani egy új felekezetet, melynek fundamentumát elvette a catholicismusban is fölébredt vallásos lelkesedés. Németországban, Angliában elég korán kezdődött a felekezeti mozgalom és fejedelmek állottak az élén, nálunk szintén hatalmas urak és a török pusztítás mozdították elő. Enélkül hihetőleg nem keltett volna szélesebb hullámokat.

Mosolyra gerjeszt Fenininek a jezsuiták sikeréről szóló magyarázata. Szerinte abban állott a jezsuiták nagy művésze, hogy ápolták a kor irányát, szították mozgalmait, hogy aztán uralkodhassanak rajta. Ezért ha művelt volt a század, ők voltak benne a legműveltebbek, úgy írtak latinul mint Virgilius és Livius, a régi szerzetesek fitogtatott szennyessége helyett választékosak lettek s a kételyek korában színleg az Ítélet nagyobb szabadságát, a lelkiismeret és a vélemény ruganyosságát, szabadságát hirdették. Mikor a nevelési rendszerek megutáltatták az ifjúsággal a tudományokat; mikor az iskolák börtönökké, a tanárok porkolábokká fajultak: a jezsuiták virányos völgyekben, egészséges dombokon építik kolostoraikat, nyájas modorokkal odacsalják az ifjúságot, hízelegnek az aristocrata családok hiúságának s lassankint a jövő nemzedék uraivá lettek. És igazuk volt, mondja Fenini, mert megelőzték korukat; munkájok azonban borzalmas eredményekre vezetett, mert a papi hatalom oltárán mindenkor feláldozták az emberi elme szabadságát és a szív legnemesebb érzelmeit, elfojták a lelkesedést s még a művészi genius alkotásait is alárendelték a szolgálai másolás szabályainak.

Íme ennyi helytelen vád, mely nem magyarázat. Érteni akarjuk a tüneményeket, megfejteti a jelenségeket. Ki hinné, hogy egy szegény spanyol ember idegen földön ily csodákat művelhessen, ha nem indítja, segíti őtet az eszme ereje? A jezsuiták felléptével csakhamar föllépett az idealrealismus, az új és a nemzeti eszme harcza, mely egységre, központosításra törekszik, az államban szüli a nemzeti egységet, nyomja a nemzetiségeket, eltörli vagy gyöngíti a vidéki, faji, törzsi sajátságokat; az egyházban elnyomja a nézetek, az eltérő és helyi szokások és szertartások szabadságát, létre hozza az orthodoxyát, mely eltiporja vagy kilöki magából a vele nem egyezőt a

katholikusoknál úgy mint a protestánsoknál és a zsidók-nál. Hisz már Kálvin megégetteti Servetet, nálunk börtönben pusztul el David Ferencz, a Szent-Bertalan éjén (1572) leöldösik a hugenottákat, börtönre vetik, kínozzák vagy megégetik Galileit, Giordano Brunot, Campanellát és megölnék, kiirtanak százezreket, milliókat. Ezt persze mind a jezsuiták csodálatosan nagy művészete eszközli. Ez indítja meg a Ferdinándok hadait, II. Fülöp *Armidáját* és Albáját, ez szüli a harmincz éves háború szörnyű szerencsétlenségeit. És mikor hanyatlásnak indul az idealrealismus 1680 körül, a jezsuiták borzasztó művészete lobbantja lángra az egyes országokat, ezek vétetik vissza XIV. Lajossal a nantesi edictumot, vitetik gályára nálunk a protestáns papokat, szülik a Kollonicsokat és Caraffákat! íme ilyen csodálatos művészet a jezsuiták diplomatiája! Ideje lesz már felhagyni a babonával.

A jezsuiták nevelési rendszere sem hódított másképp, mint hogy egyezett a kor szellemével. Tudjuk, hogy az idealismus napjaiban reformálni kezdik a közoktatást, az emberiség rajong a nagyobb erkölcsi és tudományos műveltségért. Ilyenkor bizony szigorúan veszik a tanítást, vas kézzel vezették az ifjúságot, keményen büntették a hanyagokat. Az idealrealismus alatt hangoztatják a módszert, az okosabb, gyöngédebb bánásmódot, sürgetik a szemléltetést, behozzák a játékokat, színi előadásokat, kárhoztatják a túlterhelést, emlegetik a szív nevelését, az ifjúság egészségének ápolását. Később mindez uralkodóvá lesz a realismus idején. A jezsuiták iskoláiban mindenütt megtaláljuk ezt a változást s mint jó realisták siettek elég korán érvényre juttatni. A szülők most is szívesen adják gyermekeiket a jezsuiták iskoláiba, mert tudják, hogy erkölcsi tekintetben meg vannak óva a világi élet veszélyeitől, akkor pedig annak is örültek, hogy katolikus szellemben neveltetnek. Most igen sokan azt tartják, hogy

legalább is nem árt e szellem. S többnyire igazuk van,, mert az általam ismert jezsuita növendékek, kik ma előkelő szerepet játszanak a nagy világban, csak olyan léha realisták, erkölcsi érzékek csak olyan tompa mint a világi iskolákban felnötteké.

IX.

A jó Fenini közelebről is be akar mutatni egy jezsuita áldozatot, a legszerencsétlenebbet: Torquato Tassót (1544-1595). Erről úgy a történelem, mint az elmegyógyászat tanai kétségtelenül bizonyítják, hogy elméjének zavarodottságát a vallási monomania okozta, melyet főleg a jezsuiták iskolájának köszönhetett. Elméje ott tele szította magát babonával, lelke félelmekkel s midőn később szükségét érezte annak, hogy szeressen, véteknek tetszett előtte a gondolat és a szerelem s azonnal felmerült képzeletében az örök kárhozat tudása. Ez megmagyarázza Taso egész életét, elméjének tévelygéseit, szerencsétlenségeit, szenvedéseit, sőt még azon egyenlőtlen mértéket is, melylyel művei rendkívüli tehetségeit viszsztatükrözik.

Hibás magyarázat. Nem az a kérdés, hogy vallási monomaniában szenvedett; hanem az, hogy mi volt az oka e betegségnek? És ezt elég világosan megmagyarázza az erkölcsi haladás törvénye. Tasso egy idealista költőnek Bernardo Tassonak volt a fia, kinek munkája *Amadigi di Francia* száz énekből, 57.000 versből áll. Tele idealismussal rajzolja a múlt dicsőségét, a regényes lovagélet kalandjait. Műve népszerű volt, többször kiadták. Fia szintén erősen idealista volt, a kinek már nehezeére esett az ébredező és erősödő realizmus. A mint Lenau nem bírja ki az 1840 körüli idealrealismust, ép annyira súlyos az Torquato Tassora 1585 körül. Járhatott volna Tasso bármily iskolába, ez aligha segít rajta, mert szervezete nem tudott simulni az uralkodó eszméhez. Eszményi gondol-

kodása, érzése folyton gyötrődött a fejlődő realizmus nyomása alatt s 51 éves korában elhunyt. Pedig mennyi siker és dicsőség kísérte pályáján. Már első műve: *Rinaldo* (1562) a jelesebb poéták közé emelte. Lelke előtt azonban egy nagyszerű hősköltevény ideája lebegett, azért tanulmányozza e kérdést, ír három értekezést a hősköltevényről, elkészíti a *Megszabadított Jeruzsálem* tervét, sőt *Goffredo* cím alatt megírja három énekben, mely nem elégíti ki, lassan megcsinálja a nagy epost, melyből egyszerre hét kiadás látott világot (1581.). Belőlök csak a pármái volt a helyes kiadás. A költemény egyszerre európai hírnevet szerze neki. Mindenfelé csodálták a magasztos költeményt. A költő mégis szerencsétlen vala: elmebaja megzavarta nyugalmát, börtön és szegénység kísérte lépteit, majd ide, majd oda menekült, de sehol sem tudott pihenni.

Nagy eposát néha erős bírálatban részesítették. Nem tudott benne gyönyörködni a realizmus. A mostani realizmus sem kedvez neki, Fenini szinte méltánytalan. Szerinte nem illett a XVI. századba a felújuló pogányság, a mindenütt diadalmaskodó scepticismus korában a vallásos lelkesedést föléleszteni, ez egyértelmű volt a lehetetlenséggel. Igaz-e? Épen nem, hisz a költeményt annyi csodálattal fogadták, hogy lángolnia kelle ennek a lelkesedésnek. Nem Tasso akarta feltámasztani, hanem élt és lángolt az. Klopstock az idealismus napjaiban kétszáz évvel utóbb írja meg a Messiást, mikor jóval nagyobb volt a scepticismus, de nagy volt a vallásos lelkesedés is. Hisz a XVI. század folytán véres háborúkat viseltek a vallás nevében, lehetséges ez igazi lelkesedés nélkül?

Ha tekintjük a kor olvasmányait, nem látjuk-e, hogy az emberek lelkét még mindig a nemes, a magasztos, az erkölcsös, a vallásos, az általános, az egyetemes töltötte be? A lovag- és pásztorregények önfeláldozó, alakjait elragadtatva csodálják. Többnyire nemes, senti-

mentális és tiszta képet rajzolnak a nőről, s ha rossz asszonyt akarnak festeni, ezt az idealisták módjára teszik. Még számos eszményi vonását rajzolhatnók e kornak; de kár volna ezzel tölni időnket, elég bizonyíték a *Megszabadított Jeruzsálem* fogadtatása. A kor nagyon megczáfolja az epos mai bírálóit, a kik Feninivel mondják, hogy a kegyes Gottfrid, a ki csak a szent sírra gondol, unalmas alak; Remete Péter megszokott, közönséges, melodramai barát; a csaták, az ostrom, a párharczok hidegen hagynak bennünket. Az, a mi lelkesít bennünket: a szerelem, a nők, a hit és a szív közötti küzdelmek, a melyekben nem az előbbi, hanem az utóbbi győz, ennek pedig a költő naiv felfogása szerint ki kellett volna belőle maradnia. Így bírál a realista, neki csak a szerelem és a nők kellene, a szívnek győznie a hit felett s nem veszi észre, hogy az idealista költőknél rendesen a hit, a magasztos lemondás, a dicső önfeláldozás győzi le a szerelmet. Mily gyönyörű példánya ennek a magyar beszélykéek gyöngye: *Vörösmarty Szép Ilonkája!*

Igaz, hogy a realismus napjaiban untatnak bennünket a csaták leírásai, de nem az idealismus idején és ideal-realismus első felében. Ilyenkor tudunk lelkesedni egy harcz, egy ütközet, egy viadal élénk előadására. Hisz Czuczor Gergely *Augsburgi ütközete*, mely a húszas évek elején készült, merő harcz, csupa fegyvercsörtetés. Szóval Tassót nem szabad a realismus korában bírálgatni, hanem meg kell várnunk az idealismus beköszöntését. Akkor is lesz kifogásunk ellene, nem fog tetszem a keresztyén és pogány mythos öszszekeverése és más egyéb; de épen azt fogjuk élvezettel olvasni, a mi most nem tetszik Fenininek. Természetes, hogy Homer eposa egészen más fajta elbeszélés. Realisticus vonásai után ítélve, én a Kr. előtti X. század első felébe teszem eredetét, Salamon *Énekek éneke* körüli időbe, mikor még volt egy kevés

idealismus a társadalomban, de már túlnyomó a realismus. Talán a Kr. utáni 1350, 1660, 1805 és 1875 körüli évek felelnének meg az *Iliás* és *Odyssea* korának. Tasso eposához közelebb állanak Dante *Divina Commediája* és Virgil *Aeneise*; míg Firdusi (940--1020) *Sahnameja*, Klopstock (1724-1803) *Messiása*, Vörösmarty (1800-1855) *Zalán futása* és Voltaire (1694-1778) *Henriása* (1728-ban hiteles kiadás) ismét közel rokonok. Ez utóbbiakat nehéz volt a múlt években olvastatni. Mikor a hatvanas években a középiskola 7. vagy 8. osztályában olvastattam *Zalán futását*, figyelmeztet az osztály nagy része, a hetvenes években már szunnyadoztak vagy másutt járt az elméjük; a nyolczvanas években abba kellett hagynom, mert a legjobb tanuló sem tudta figyelemmel kíséreni az olvasást. Engem mindig kifárasztott a *Messiás* s nem tudtam egy folytatásban végéig jutni; pedig mint az irodalomtörténet tanárának kenyerem az olvasás.

X.

1555-ben Nápoly és Milano spanyol uralom alá került és majdnem másfél századig neki szolgált. Gyűlölettel szólanak ez időszakról az olasz írók, szédületesnek mondják az irodalom sülyedését, a Tasso után következő nemzedék hanyatt-homlok rohant az ízléstelenségbe. Okait ott keresik, a hol szerintök minden irodalmi mozgalom okai rejlenek: a félsziget politikai helyzetében. Spanyolország uralkodott a félszigeten nem annyira a fegyverek hatalmával, mint inkább a corruptio, a cselszövény, a mindennapi új szentekkel bővített naptár, az üres pompa varázsanál fogva, mindenekfölött pedig a trón és oltár között fennálló szövetséggel; ez ugyan nem nyilatkozott az inquisitio máglyáinak tüzeiben mint Madridban, hanem a jezsuiták zsarnoki önkényében. A társadalmi corruptio együtt járt

az irány megromlásával, a nyelv kétszínű és csalárd lesz, mert a hazugságok elpalástolására szolgál; a metaphora, mely nem más mint álarcz, folyton takargatja a gondolatot.

Mindez mese. A spanyol uralom nem akadályozza az olaszok szellemi életét s az irodalom fejlődése tökéletesen megfelel az idealrealismus követelésének. Tudjuk, hogy az idealismus szereti a feszes, ünnepélyes előadást s ez elő szokott fordulni, sőt uralkodó, túlnyomó lehet az idealrealismus deléig. Cicero beszédei jóformán ily nyelven vannak írva, ő az idealrealismus elején élt (106-43), Virgilius ily pompázó ünnepélyes nyelven írta Aeneisét Augustus alatt. Ez a stílus néha a dagályig emelkedhetik, mint 1600 körül az angoloknál Lilly, a spanyoloknál Gongora, az olaszoknál Marini műveiben, a fancziáknál a precieusokban. Én a magyar irodalom termékeiben is látom ez időtájt. Semmi köze sincs tehát hozzá a spanyol befolyásnak, mely alatt Marini született (1569-1625). Semmi joga sincs Fenininek azt mondani róla, hogy ez a csapongó képzetemmel és költői hévvel megáldott egyén, ha más időben születik, az olasz Parnassus ragyogó csillagává fejlődhetett volna; vagy ha Marini tapsok és czímek, léha dicsőség és gazdagság helyett tisztelte volna a költészetet s ha gátat vetett volna az erkölcstelenségnek; Marini azonban például *Adonisában* nyílt támadást intéz a költészet és tiszta erkölcs ellen. E bajoknak persze Marini és jórészt az idegen befolyás az oka.

A XVII. század első felében nagy túlságba csapott az idealrealismus nyelvi sajátsága s ha Marini a realismus idején ír, bizonyára nem lesz ily dagályos a stílusa vagy nem ír; vagy ha ír, hát kinevetik, gúny tárgya lesz, mint a század második felében lettek. A gúny rendesen akkor lép föl, mikor az eszme változik, mikor megszűnünk csodálni és készek vagyunk nevetni rajta. Molière például *Les*

précieuses ridicules vígjátékával, melyben e dagályt csúfolja ki, roppant sikert aratott, természetesen ez irány hanyatlásakor. 1620 körül kevés bámulóra talált volna.

De nem kell azt hinnünk, hogy mindnyájan így írnak az idealizmus delén. Épen nem. Ez a szép, férfias, erőteljes és nemzeties stylus kora. A dagályosak mellett sok író, mondhatni a többség, ezt a férfias, erőteljes és nemzeties irányt használja. Különösen dicsérik Galilei irányát, továbbá Viviani, Toricelli és más természetbúvárokat, kiket a fejedelemek pártolnak. Ezt nem csodálja Fenini, mert egészen természetes, hogy a politikai erőszak szívesen támogatja a tudomány azon ágait, melyektől nem kell félnie, mint-hogy az anyagi világgal foglalkoznak – ellenben féljen azoktól, kik felingerelhetik a lelkeket. Egy felfödözött csillaggal több vagy kevesebb, mit sem változtat a kormány politikáján; egy új eszme azonban megingathatja a trónokat s széttépheti a Titus Livius rhetoricáján épült alkotmányokat.

Ne higgye Fenini: Az eszmék nem teremnek oly könnyen. Az idealizmus második fele nem szülőanyja az eszméknek, melyek megingatják a trónokat. Bárki hirdessen ilyenkor valamely új eszmét, kevesen hallgatnak rá. Ekkor a nemzet szokott fellázadni, ha elég erős, az idegen elnyomó ellen, vagy a törzsek, nemzetiségek, vidékek követelnek valamivel nagyobb önállóságot, mert az erősödő realizmus hatása alatt gyöngül a központ. A fejedelemek azért pártolták a természetbúvárokat, mert a realizmus szereti az aprózó kutatást, különösen érdeklődik a természeti ismeretek iránt. Ekkor virágznak a természettani és természetrajzi, vegytani, statisztikai, demographiai, bibliographiai, archaeologiai stb. ismeretek, melyeknek művelői mind fejedelmi vagy országos pártolásban részesülnek. Tehát nem a mit Fenini gondol, hanem ez magyarázza meg, miért volt I. Napoleon annyira bőkezű a természetbúvárokkal szemben, miért gyűlölte a bölcsészetet és

minek vásárolta meg a költőket, történetírókat és szónokokat; ez magyarázza meg, hogy a XVII. század számos fejedelme pártolja a physical tudományokat, míg neveti a költészet és philosophia végromlását. Sőt a legtöbben nem is hisznek ebben a végromlásban. Koruk költészete jobban ínyükre van, mint a letűnt idők poesise. Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelme* ismeretlen maradt, mert tartalma és előadása kissé megkésett; míg Gyöngyössy István költészete magával ragadta a magyar világot. Senki sem érezte hogy Gyöngyössy hanyatlás Zrínyivel szemben. Sőt bátran kérdezhetni törvényünk ismerete után, hogy valóban hanyatlás-e, vagy Fenini szavaival élve: végromlás-e? A realismus költészetéről általában megvetéssel szoktak beszélni, még a kedveltebbek is mint Lesage és mások lenézésben részesülnek. Pedig nincs igazunk. Olyan e kor poesise, a minőt a realismus megenged, csupán azt kell megjegyeznünk, hogy a rákövetkező idealismus nagy megvetéssel szokott róla nyilatkozni; míg az idealreal költészetben mindkét szélső irány talál valami tetszetősét, azért az úgynevezett remekművek az idealrealismus hosszú időszakában készülnek s legfőlebb a humoros és comicus irodalom terén tud jelesebbet alkotni a realismus. Aristophanes, (427 és 388 között virágzott), Plautus (mh. 184 Kr. e.), Terentius (200-149 Kr. e.), Ariosto (1474-1533), Molière (1622-1673), Lesage (1668-1747) stb. mind a reálisabb időkben éltek.

Az olasz költészet hanyatlását valóban nem a spanyol befolyásban, sem a kényurak, a fejedelmek fényes udvari életében kell keresnünk, hanem a nagy tehetség hiányában. Nem akadt olyan költői szervezet, mely az eszme hatását elfogadva nagyot tudott volna teremteni. Dicsérik Redl Ferencz (1626-1697) *Toscanai Bacchusát*, a ki azonban azt óhajtja földijeinek, hogy a haza jó boraiban keressenek feledést. Dicsérik Tassoni Sándor (1565-1635) *Lopott*

dézsáját, mely a mi Csokonainkat lelkesítette, mikor Dorottyáját megírta. Tassoni satiricus iránya és mély gondolatai kiváló teremtő erőről tesznek tanúságot és az olaszok szerint oly remeket alkotott, a minőt Európa sem mutathatja fel, ha nem léteznék a *Don Quijote*.

Egyébiránt említhetünk két olyan költőt, kik ideálisabbak voltak koruknál s műveikben mint olasz Juvenalisok ostorozzák a kor aestheticai és erkölcsi irányát. Az egyik a toscanai Menzini (1646-1704), a másik a nápolyi Salvator Rosa (1615-1676), a kit becsületes, igazlelkű és önzetlen festőnek és költőnek mondanak s jobban szerette az orkánt, a természet elemeinek tobbolását sötét színekkel festeni, mint a szélesendet és a békés egyensúlyt. Mint idealista csak felháborodhatott az olasz világ nyomorúságán; mivel az idealismus fölemel, magasb színvonalra juttat bennünket, messze látunk és széttekin-tünk, a mi nagyon bántó a realismus idején. Mert mit látnak szemeink? Mindenütt hitványságot, színlelést, önzést, léhaságot, melyek nem csoda, ha végsőig felháborítják az eszményi embert. Ez a felháborodás tör ki lord Byron lelkéből századunk tízes éveiben, ez teszi Schopenhauert ugyanakkor pessimistává.

Még sok költőről szólhatnánk, mi azonban csak az eszmék árját akartuk bemutatni, nem pedig rendes és részletes irodalomtörténetet írni, ez az olaszok dolga.

XI.

1871-ig Olaszország darabokra tördelve kisebb fejedelemségekből állott, a spanyol befolyás azonban 1714-től kezdve az osztrák hatalomra szállott. E változásnak rendkívüli fontosságot tulajdonít Fenini. Olaszország szívében mintha két ellentétes sarktól, Nápolytól és Milánótól egy hatalmas életre gerjesztő villanyáram indult volna meg

és futott volna át a testén, új erőteljes életkedv és pezsgő letterő ébredt föl. Igaz, hogy az osztrák is idegen volt, de különbség van szolgaság és szolgaság között, mert Ausztria régi germán birodalom megtestesülése volt szövetséges hűbéri és választói alapon, míg Spanyolország valóságos modern Perzsia volt, mindent elnyelő egyeduralom, melynek ostoba gögben pöffeszkedő fejedelmei mind megannyi istenek valónak; országuk a középkor sötéttségében tévelygett; nem volt más evangéliuma, mint az inquisitió határozatai, nem voltak más apostolai, mint a jezsuiták. S ha valaki azt mondaná, hogy nagyon szomorú, ha egy nemzet kénytelen szerencsésnek érezni magát, ha idegen gazdát cserél, az olaszok pirulva adhatnak neki igazat; mert a történelem nem mese és a dolog tényleg így áll.

Pedig nem úgy van. A spanyol és osztrák uralom közt 1650 körül csekély különbség van. 1700 körül a realizmus alatt mind két országban enyhülnek a viszonyok. Kissé lágyabbak lesznek a kormányok. Tudjuk, mit csinált Ausztria nálunk az idealrealismus végén, és mikor nem akart engedni a realizmus idején, fellázadt ellene az ország II. Rákóczy Ferencz alatt és elég méltányos békét kötött Szathmárott.

De hát mi idézte elő Olaszországban a szellem föl-ébredését, ha nem az osztrák uralom? Az idealismus elején, 1720 után lassankint beköszöntött az új szellem. Az egész világot felvillanyozta az idealismus. Gravina Vincze (1664-1718.), Muratori, a tudós és szorgalmas történetíró (1672-1750.) és mások még a realizmus hivei voltak, de utánok már nagy számmal jöttek az új eszme apostolai. Az általános lelkesítette őket. A haza és nemzet eszméje ragadta meg képzeletöket. Elbeszéléseik- és drámáikban a haza szeretete jelentkezik, a tisztább erkölcsökre törekvés mutatkozik. Goldoni (1707-1793.) a jellemvígjátékok művelte, melyekből hiányzott a múlt erkölcstelensége,

Gozzi (1713-1786.) nemes stílusával az erkölcs és az izlés nemesítésére törekedett. A lány, érzékeny Metastasio (1697-1782.) kiváló zeneiséggel kezelte a nyelvet.

Az idealrealizmus napjaiban nagy költői tehetségek léptek föl, a kikben erő és fenség, lángoló hazaszeretet, és rendületlen moral mutatkozik. Ott a nagy Alfieri (1749-1803.), a kinek végtelenül fájt nemzetének mély sülyedése. A zsarnokság gyűlöletével eltelve írta tragédiáit. Parini (1729-1799.) tele gúnnyal ostorozta az előkelő világot. Fenini lelkesen és bőven ír e férfiakról és másokról; de mi nem követhetjük, csak Montit (1754-1828) említjük még, mint a ki az idők árjához simulva változott. Át tudott menni az idealrealizmus fenségéből a realizmus sima padlójóra, dicsőítette a szabadságot és hazaszeretetet, míg utóbb az osztrák császárt magasztalta.

Az olasz irodalomban szintűgy kimutatható a haladás törvényének a hulláma (1725-1820.), mint más művelt népek irodalmában. Az elején föllépnek, hogy nemesítsék az ízlést, javítsák az erkölcsöket, előáll a sentimentalizmus, a classicizmus, 1800 körül szembetűnő a nemzetinek, a reálisnak visszahatása, a helytelenül elnevezett romantizmus, mely lassankint népiessé és pongyolává teszi a nyelvet, egyszerűvé s néha lapossá a stílust. Ez már a realizmus kora az ő simaságával, erkölcstelenségével, kitűnő technicájával, rövid humoros elbeszéléseivel, kacagató színműveivel, mysticus hajlandóságaival stb. De mivel a realizmus az aprózás, a szétmállás, a demoralisatio, mikor a birodalom alkotó részei követelésekkel állanak elő a központtal szemben: az olaszoknak sem tetszik az osztrák elnyomás, mindenfelé zúgolódnak, összeesküsznek, keletkezik a carbonarizmus, éppen úgy, mint nálunk most az úgynevezett dákoromanizmus, és az osztrák kormány jóvoltából olaszokkal töltetnek meg a birodalom sötét börtönei. De csakhamar fölébred az idealizmus 1820 körül. Itt

van megint a boldogító új szellem. Boldogítónak mondjuk, mert a realizmus napjaiban mind jobban bomlik a társadalom, léha egyedekre hullik szét a nemzet, kik rosszul kezdik érezni magukat. Erőtlen pietismus, vakoskodó mysticismus és sötét pessimismus dül az ideges emberek keblében. Ezt az állapotot váltja fel a tetterős eszményileg. Ekkor megjelenik Leopardi (1798-1837.) és megírja halhatatlan ódáit. Manzoni (1785-1873.) is felriad s 1821-ben híres ódájában (Il cinque maggio) tör ki annak a Napóleonnak dicsőítésére, kit még néhány évvel előbb corsicai kalandornak kiáltottak ki egykori francia csodálói.* Az egész olasz földön hatalmas szellemi mozgalom támad, mely a harminczas években idealrealis kezd lenni, míg 1848-ban véres lázadásokban nyilatkozik a két eszme harca s az idealisták földönfutókká lesznek, vagy pedig beállanak a nemzeti egység apostolainak. De így sem maradhatnak az elnyomott hazában, hol miden kormány központosít, egyesít, szigorú fegyelmet és rendet hoz be, megfékezi a sajtót, eltörli a szabadságot; a róm. kath. egyház megalkotja a legridegebb orthodoxyát, uralomra juttatja a jezsuitákat, decretálja a szeplőtlen fogantatás és a csalahatatlanság dogmáit, elnyomja, kiirtja a liberális katolikusokat, kárhóztatja a mai erkölcsi, politikai s bölcsészeti nézeteket. Hatalma és végzetes helyzete ellentétbe hozza a nemzeti egység nagy ideájával s míg a középkorban a katolikus egyház hatalmas orthodoxyája gátat vetett az olasz nemzet egységének, most félezred év után tehetetlenül tiltakozik ellene, az idealrealismus tetőpontján, 1871-ben, másfélezer évvel a római birodalom bukása után létrejött az olasz egység.

* Éppen úgy mint most. A nem rég elhunyt Taine jeles munkájában: *A mai Franciaország eredetében* még csak pár év előtt is corsicai kalandornak nevezi I. Napóleont, pedig most egész Franciaország ünnepelni kezdi. Az idealismus tiszteli az emberiség nagy szellemeit, alatta dívik a hősök cultusa, az eszményi emberek igazi hero-worshiperek. A Kossuth-cultus is részben innét ered.

És most kis tanulmányunk végén azt várná az olvasó, hogy mutassuk be az olasz irodalmat 1820-tól napjainkig. De minek? Az irodalom jelenségei megegyeznek a többi művelt irodalmak tüneményeivel, az idealrealismus kiváló lantosokat, elbeszélőket és drámaírókat szült; 1880 körül pedig az olasz földön is uralkodóvá lett a realismus, egyetemes lón az érzékiség, féktelen a romlottság, osztályokra, törzsekre, vidékekre, tartományokra akar szétmállani a nagy nemzeti egység, önző egyedekre a társadalom, léha és jellemtelen a politikai és irodalmi világ, mindenütt pimasz realistákkal, érzelmes pietistákkal, életunt pessimistákkal találkozunk. Az olasz lapok telvék az öngyilkosság, sikkasztás, rablás, nyomor, zendülés meg anarchia híreivel, mindamellert épülnek a díszes paloták, a hatalmas középületek, virágzanak a színházak és orpheumok, örökösen jubilálnak és banketteznek, mintha áldás és szerencse lebegne az új királyság felett. Él és grassál a realismus csak úgy mint nálunk!

III.

AZ ANARCHIA.

Boldogságra születünk és boldogok akarunk lenni, mondja ős időktől fogva az ember és végre is akarja hajtani, meg akarja valósítani. É boldogság azonban az egyén szervezete és az idők árja szerint más-más színben tűnik élénk. Az eszme hajt, az eszme üz bennünket s szerencsések, aránylag boldogok vagyunk, ha szervezetünk és az uralkodó eszme könnyen simul egymáshoz; ha bensőnk észrevétlenül átalakul az idők árjának nyomása alatt s békésen, nyugodtan meg tudjuk futni a pályát, melyet életnek nevezünk. Például ma a realismus eszméje uralkodik. Reális a költészet, művészet, aprózó, részletező a tudomány, festői, elbeszélő, adatgyűjtő a történetírás, eszmétlen a bölcsészet, kutató, vizsgáló a természeti, orvosi, statisztikai, archaeologiai stb. ismeretkör, hihetetlen apróságig szállott le a nyelvtudomány, csupa kommentár, magyarázat a jog, ez a corpus jurisok időszaka. Mindent rendezni, szabályozni törekszik az ember. Alig tehetünk egy lépést, hogy rá ne szoruljunk a rend és fegyelem órára, az adóügy képviselőjére, a zsandárra, a financzra, a bíróra, az elüljáróra, a posta, távírda és vasút tisztjeire. Mindenütt rend és szabályosság az uralkodó. A bölcsőtől a sírig vezeti és kíséri az embert a jótékony rend és fegyelem. E gondosság közepette azután minden ember anyagi jólétén fáradozik. A szegény munkás, a jámbor földműves, a derék tanító és tanár, a kis- és nagyiparos, a szatócs és a nagykereskedő, az úr és a bankár, a magán- és államtisztviselő, a miniszter és a fejedelem, mindenik munka után lát, dolgozik, rendet

tart s aránylag boldog, ha jól folynak napjai, ha siker koronázza fáradozását, haván anyagi jóléte, elég jövedelme, hogy magának és családjának megadhatja mindazon élvezetet, a mire a realizmus idején nagy szükségünk van. Minden fáradságunknak ki kell fizetnie magát. Ha a politikai életre adjuk magunkat, azért teszszük, hogy dúsan jövedelmezzen; ha városatyák leszünk, ha a közérdek terén munkálkodunk, csak akkor becsülnek, ha anyagi előnyökkel dicsekedhetünk, ha tudós, ha írói vagy művészi pályára, léptünk, jövedelmünk szerint mérlegeljük becsületünket, szóval mindenben az anyagi jólétet, a gondtalan megélhetést követeljük és boldognak tartjuk embertársunkat, ha úszik, dúskál a jövedelemben. Jól enni-inni, szép és kedves asszonyok bájait és társaságát élvezni, munka után szórakozni, játszani, gyönyörködni s magunkat és családkunkat mind e földi jókban részesíteni, legnagyobb és legszebb feladatunk. Ha kinyitjuk szemünket és körültekintünk a világban, látjuk hogy igen sokan elérik céljokat: dolgoznak és élveznek. Társaink és barátai becsülik őket. Ott vannak a sok mulatságon, ünnepen, jubilaumon, kiránduláson, keresztelőn, lakodalmon és temetésen, megjelennek a jourokon, nem hiányoznak a városi, megyei és országos ünnepélyeken. Mindez pénzbe kerül, de ilyenkor van ez is. Mikor az anyagira veti magát az ember, tud pénzt, vagyont szerezni.

Így volt ez máskor is a realizmus korszakaiban.

Mennyi munka és gyönyör, mennyi fáradozás és kéj időszaka a Krisztus utáni második és a tizenötödik század vagy 1700. körül! Hogy tudtak akkor mulatni, élvezni és dolgozni az emberek! Költőnek kellene lennem, hogy azt a tömérdek élvezetet, azt a kéjt rajzoljam, melyben ez időszakok gyermekei éltek. Munka és multság a jelszó, mely körül forgott az életök. A ki csak külső képét látta a társadalomnak, e kettőt vette észre és ha jóízű, egész-

séges realista volt, felkiálthatott: Milyen boldogság! Vagy ha régibb időre tekintünk, ha a görög világot nézzük, mily ragyogó és kéjes korszak a Periklesé! Ragyogóbbnál-ragyogóbb művészi alkotások, a bájos Aspasiák szerelme, a gyönyörű paloták és fényes ünnepek! A tömérdek szellemes felolvasás, a zseniális sophisták ragyogó beszédei, a meztelen játékok. És ha a Krisztus előtti 200 év körül tekintünk szét Egyiptomban, a nagyszerű világvárosban Alexandriában s egy realista tudós szemével vizsgáljuk az idők folyását, mily elragadtatással nézhetjük a világot. Ott a sok tudós hangya-szorgalommal dolgozik a könyvtárakban és múzeumokban; másolnak, javítanak, rendeznek, gyűjtenek, vitatkoznak betűkön, szavakon, helyes és helytelen íráson, összeállítják a költők canonját, külön az elbeszélő, a jambograph, az elégiái, a lantos, a tragikus, a komikus költők névsorát. Az egész világ bámulja e nagy tudósokat, a Ptolemaeusok roppant sokat költenek rájuk, dúsan jutalmazták fáradozásukat, általános becsülés, anyagi jólét boldogítja napjaikat épen úgy, mint korunk számos kiváló tudósát; de valamint ezeknél, úgy azoknál sem szabad eszmét keresnünk.

Különben nem folytatjuk tovább a reális idők életének rajzát, pedig még sokat kellene szólanunk a pietisták és mystikusokról, a kik nagyon elszaporodnak ez időszakban s erkölcsi tekintetben jobb benyomást tesznek reánk.

De fordítsuk meg az érem lapját és nézzük, vajjon nincs-e valami sötét tulajdonáé kornak? Akadunk ilyenre is. Nagyon illik ez időszakra, hogy nem mind arany, a mi fénylik. Talán soha nincs annyi elégedetlen ember, mint éppen a realizmus napjaiban. Az élv, a gyönyör, a szórakozás csak kurta pillanatokra nyugtatja meg nemünket. Utána rögtön beköszönt az elégedetlenség, mely borzasztó arányokat ölthet. Egy sokszor láthatatlan betegség, az idegesség, támadja meg a társadalom ezer, meg ezer tagját, mely szörnyű türelmet-

lenné tesz benünket s a mely családba befészkei magát, az kisebb mértékben az örültek háza lesz. Örültségről és öngyilkosságról olvasunk minden lapban. Tele vannak a tébolydák. Nem győzik felállítani a *megfigyelő osztályokat*. Soha sem becsüljük oly kevésre az életet, mint a realismus idején. Nagyon könnyen megválnk tőle. Csekély baj is elég, hogy eldobjuk magunktól, hogy kioltsuk az élet, fáklyáját. Hajdan a gladiátor is könnyen ment a halál torkába és remegés nélkül kiáltotta oda a császárnak: *Ave caesart Morituri te salutant*, üdvözlégy császár, a haldoklók köszöntenek! Ólomsúlyyal nehezedik reánk a realismus, mely a társadalom öreg kora. Ha az idealismus az ifjúkor, az. idealrealismus a féfikor, a realismus idején megvénül az, ember és halni kivan.

A realismus társadalmának elégületlenjei között szerepel egy más csoport is, melynek baja más idők eszméjétől ered. Legádázabb ellenségei a kornak, a kik nem tudnak simulni az idők változásához. Kivált a mióta oly rövid egy-egy korszak, mindössze 70-90 év, oly rohamosan változik a kor szelleme, hogy keményebb idegű ember nem enged az eszme nyomásának és elpusztul, elbetegesedik, vagy megőrül, vagy öngyilkos lesz. Még elképzelni is nehéz egy Széchenyi Istvánt, egy Deák Ferenczet, egy Eötvös Józsefet, egy Petőfit a nyolczvanas évek realismusában. Ezeknek meg kell örülni vagy öngyilkosokká lenni, de lehetetlen közöttünk élniök. Szerencsére elszállította őket a jótékony halál. Még az idealrealista Arany sem tudott eljutni a nyolczvanas évek derekáig. De legkétségbeejtőbb azon elégületlenek sorsa, a kiket a realismus vége felé már az új eszme szele érintett. Míg az előbbi csoport rendszeren öreg emberekből áll, akik úgysis a halál fiai; ezek többnyire nagyon is fiatalok, s így legfogékonyabbak az eszme változása iránt. Az ébredező idealismus megcsapja őket s az eszme

tüzétől kergetve követelik a léha társadalom reformját. Ezek a mai nap annyira rettegett anarchisták. – Alapítójok Bakunin orosz herceg, egykor katonatiszt, a ki tele idealismussal nem tudott simulni az idők árjához, s elkobozták a vagyonát, kétszer halálra és Szibériára ítélik s végre sok szenvedés után 1876-ban egy berni kórházban halt meg. Őrülden keresi az utat s módot, hogy kielégítse eszményi gondolkodását, de mindenfelé haldoklik az idealismus s ő az orosz forradalmi párthoz, utóbb az ideal-realismus központosító, egyesítő vezérszellemeihez a pánszlávistákhoz, majd az ó-oroszok vezéreibeihez csatlakozik. De sehol sem boldogul, mert mindenütt több a realismus, mint a mennyit megtúr a keble.

1864. körül legerősebb volt az idealrealismus. Mindenfelé a nemzeti egység és központosítás eszméje dolgozott. Úton-útfélen az olasz és német egységről hallottunk beszélni. A katolikus orthodoxia halálos csapásokat mért az ideális irányú szabadelvű katolikusokra és a híres német teológusokra. Némely idealisták az elégtelen munkások között kerestek szövetségeket. Lassalle, Marx és mások itt küzdöttek. Bakunint azonban még nem fogadta be a *munkások nemzetközi szövetkezete*, csak 1873-ban jut győzelemre s megindítja a véres harcot a realismus ellen.

Csakhogy a realismus idején nem lehet ideális világképet vallanunk. A kik a realismus napjaiban egy világ-egészet akarnak megalkotni, alkotásuk vegyes, kevert valami lesz, melynek rendesen pessimismus a neve. Ilyen Schopenhauer bölcsészete, mely szintén az egészből indult ki, de midőn általánosít, csak az élet ezer baját látja. A realismus bölcsészete pedig oly kevéssé tudna bennünket elragadni, mint egy szótagokra szedett *Ilias*. Az idealista tehát, ha a realismus idején akar egy kikerekített világképet adni, zagyva munkát végez, melyben sok az ellenmondás, tömérdek a helytelenség. Ilyen a Bakunin ala-

pította anarchia philosophiája is. Szerintük az emberi élet célja a jólét s minden embernek joga van jólétre, melynek feltétele az egyéni szabadság. Minden társadalmi vagy erkölcsi korlát ellenkezik az ember rendeltetésével. Az egyik ember nem parancsolhat a másiknak. A teljes egyenlőség uralkodik.

E néhány pontba összeszorított világnézet nagyon ellenkezik a történettel. Tudjuk ugyanis, hogy az ideális gondolkodók nem tekintik életök céljának a jólétet. Ha kedvez a sors, szívesen fogadják; de eljárásuk nem mutatja, hogy törödnének vele. Erkölcsi ideákért rajonganak s elhanyagolják az anyagit. Ilyen volt az ember 600, 400, 150 körül Krisztus előtt, majd Krisztus után 200, 600, 1000, 1520, 1750, 1825 körül. Megnemesedik az ember gondolkodása, nem a részt, az osztályt, a felekezetet, a vidéket tartja szeme előtt, hanem az egészet, a nemzetet, az emberiséget. Erkölcsi színvonala emelkedik. Jó és nemes lesz léhaság, lágyság és érzékiség nélkül. A nő nem marad a kék edénye, hanem lélekemelő tünemény, édes anya és magasztos szerelem. Kevésre becüljük a vagyont, a kincseket, sokkal többet adunk a morálra, a finomabb műveltségre. Ha pedig beköszöntének az idealrealismus napjai, ismét másnemű eszmény lebeg szemünk előtt. Akkor a nemzeti nagyság ideája ragad magával; akkor például a magyar keble feldobog a magyar nemzet és haza emlegetésére, mindennek örülünk, a mi magyar, dicsekszünk nemzeti sajátosságainkkal, szívesen ontjuk vérünket, hogy emeljük szép hazánk hatalmát és dicsőségét. Ekkor érzi minden hazafi, hogy dulce est pro patria móri, édes a hazáért meghalni. Ha csak a realismus útján haladna a világ sora, annyira-mennyire megvalósulna az anarchisták eszménye. Lehetne szabályozni a vagyon kérdését, megalkothatnók a collektivismust, rendezhetnók társadalmi szerepeinket, legalább is egy része az anarchista

tanoknak megvalósulhatna; így azonban lehetetlen. Az még talán bekövetkezhetnék, hogy az ember nem parancsolna a másiknak, az azonban most is igaz, hogy senki sem parancsolhat a maga szívének. Ez önmagának való ellenmondás lenne, a mi képtelen dolog. Az idealismus idején reális céloknak élni, mikor megvetéssel tekintjük a realismus számos gyönyörét, mikor fenkölt erkölcsi színvonatról nézzük le a letűnt nemzedék léha gondolkodását, teljes lehetetlen. De mivel minden a mi létezik, észszerű és természetes; az anarchia is csak oly természetes tünete, mint a realismus idején a strike, a pórlázadás, az osztályok, felekezetek, nemzetiségek nyugtalanokodása s megvan az a hivatása, hogy a maga módján tényezője legyen az emberi haladásnak.

A ki ismeri és belátja a haladás törvényét, ezek után tudja, hogy az anarchia utópiái mégis lehetetlenek. Azért nem kellene tovább folytatnunk fejégetésünket; de annyi érdekes kérdést vetett föl az anarchia, hogy nem egykönnyen mellőzhetni azokat. Ilyen például a jog kérdése. Szerintök legkorlátlanabb szabadságom és teljes jogom van. A jog nem a társadalom uralkodó akarata, nem valamely hatalmasabb ember ajándéka, nem a bíróság ítélete, mert ez mind idegen jog lenne; pedig minden embernek magának van joga. Bennem van a jogosság, rajtam kívül nincs jog mondja az anarchia. Jogom van van mindarra, a mi hatalmamban áll, a mire feljogosítom magamat. Ennek ellenében állanak a külső kényszer eszközei, a társadalom egész rendjével és a belső kényszer, a lelkiismeret, a lelki élet törvénye, az igazságok. Ezeket azonban csak üres szavaknak tekinti az anarchia, melyeknek nincs önmagukban értékük, hanem csak bennem és általam, csak az idők rögeszméi. S ha az anarchistákat tekintjük, el kell ismernünk, hogy a haza, a nemzet, a vallás stb. eszményi igazságok nekik csak üres szavak és

miért lehet ez? ha annyi ezer ember nyíltan erősíti, hogy ránézve nem létezik a haza fogalma, el kell hinnünk s azt mondanunk, hogy csak viszonyos fogalom, mely sok emberre nem kötelező. Mi, a kik az erkölcsi világ törvényét ismerjük, tudjuk, hogy részben igazuk van. A realismus, a részletezés, az aprózás, a szétmállás napjaiban az összefoglaló nagy erkölcsi eszmék mint haza, nemzet, erkölcs iránt hanyatlak az érzékünk. Használjuk ugyan e kifejezéseket, de nem érezzük igazi nagyságukat. Csak ha idegen hatalom támadja meg hazánkat, állunk össze lelkesen és látszunk átérezni e fogalmak igazi jelentését, pedig ekkor is inkább a magunk és családunk fészke lebeg előttünk. De ha némileg igazuk van az anarchistáknak a realismus napjaiban, nincs az idealismus és idealrealismus korában. Ezek a nagy erkölcsi igazságok betöltik keblünket, rajongunk, lelkesedünk érettök s szánakozva tekintünk vissza a szegény anarchistákra, a kik örült tettekre ragadtatták magukat az anyagi jólétért, a korlátlan szabadságért és a maguk jogáért.

Igaz, hogy a jog is viszonyos fogalom. Másképp határozzák meg 1830-ban (ideális), másképp 1860-ban (ideal-real) és másképp 1890-ben a realismus idején. De ez a jog nem a magam joga, sem társaim vagy elüljáróimé, hanem az uralkodó eszme joga. Ez az eszme szabályozza a jogot műveltségi viszonyaink szerint. Az ember csak eszköze, végrehajtója az eszme parancsának; a mint gyarapszik az idealismus, lassankint elenyészik az anarchia vagy más alakot ölt, más tartalommal telik meg s csupán a neve marad fenn. A *Hegység vénének* rajongó idealistái elenyésztek 1250. körül, nem a mongol betörés irtotta ki őket, hanem az idealrealismus egységre, központosításra, nemzeti nagyságra törekvő szelleme; az anarchia is elpusztul, elenyészik az eszményiség uralma alatt. Van ugyan az anarchiában is idealismus, erre mutat az erkölcs erősebb

hangoztatása, a mi fenköltebb gondolkodás, magasabb színvonal jele; a többi azonban merő realismus, melyre tíz-húsz év múlva megvetéssel pillantunk vissza. Lesznek az idealismus idején is sociális törekvések, lesznek socialisták; ezek azonban nem annyira a föld népéből és munkásokból kerülnek ki, hanem iskolázott gondolkodókból, írók és költőkből, a kik tervekkel lépnek föl a társadalmi bajok eloszlatására. Terveikben nem fognak hiányozni az eszményi javaslatok, mint Comte Ágost és másokéiban, a kik még új vallásról is gondoskodtak. A föld népe azonban csak itt-ott követi őket, mert a socialismus, az anarchia csak a realismus idején hatalmasodhatik el. Mikor a társadalom teljesen a jólétnek, gyönyörnek és jövedelmező munkáknak szenteli magát; mikor milliókat söpör be a nagy vállalkozó, a nagyiparos és bankár; mikor mindenfelé javítják a fizetést, emelik a jövedelmet: akkor jelentkezik az anarchikus törekvés. De mikor az idealismus napjaiban hanyatlik az ipar és kereskedés, az erkölcsi eszmék gyarapodásával megkezdődik a gazdasági visszahatás mint 1730. és 1820. után, ritkultnak a strikeok a munkás és parasztlázadások, úgy hogy az anarchiát megöli az idealismus. De sokan nem képesek elhinni ezt a nagy társadalmi erkölcsi átalakulást; vagy elhiszik, de nem tudják elképzelni a gazdasági hanyatlást. Pedig úgy van. Én csak igen könnyen elképzelhető jelenséget hozok fel. Például szolgáljon a realismus gyöngéd és kegyes természete. Néhány év óta milliókat költenek az emberek karácsonyi ajándékokra és halottak napján a sírok díszítésére. Egész Európa, Amerika, Ausztrália hallatlan összegeket áldoz e célokra, követi Ázsia, Afrika kis része; a statistika nagyjából talán megmondhatná, hány millió kerül ki ilyenkor a családok zsebéből. Az idealismus legalább egy harmadára szállítja le ezt a kiadást s ezzel hány szegény munkás kezéből veszi ki a falat kenyeret.

A realizmus idején óriási a fényűzés, a pompa, a látványosság, a díszítés; tömérdek a multságok, ünnepek száma, gyönyörű nemzeti, városi és magán-épületek, paloták emelkednek mindenfelé; s ez épületekben az egyszerű lakó is drága selyem és finom bútorokat állít fel. Most gondoljuk meg, hogy az idealizmus gyarapodásával arányosan fogynak e kiadások, hogy csakhamar leszállanak felére, harmadára. Van-e ilyenkor sikere az anarchiának? Bizony nincs és el fog enyészni az eszme nyomása alatt. De ha vigasztaló lehet a halottak feltámadása, akkor enyhítő írral kenhetjük be anarchista barátaink sebeit, mert bizonyynal kikelnek sírjaikból 60-70 esztendő múlva s a technika új vívmányaival fognak gyilkolni, öldökölni. Szegény bolond az ember!

IV.

SANTE CASERIO.

Olaszországban, a Ticino mellett, Motta-Visconti falujában született Caserio anarchista, a ki a francia köztársaság elnökének, Carnotnak életét oltotta ki. A község és benne Caserio családja nagyon szegény. Atyja földműveléssel foglalkozott, révészkedett a Ticinón, néha csempészett. Egyszer 1848-ban, 15 éves korában elfogták az osztrákok, a mikor az ijedtségtől epileptikus rohamok támadták meg s azóta többször meglepték. 1887-ben hunyt el. Özvegye és nyolcz gyermeke maradt. Közöttük Caserio már 10 éves korában eltűnt hazulról s pékinas lett Milanóban. Otthon még nagyon vallásos, magába vonult, csendes szolid fiú volt, a ki pap szeretett volna lenni: 1891-ben, 17 éves korában már anarchista lapokat, füzeteket olvas és rajongó híve lesz a szövetkezetnek. Lelkesen vitatja a felekezet igazait, pár év előtt az egyik milanói kaszárnnyában anarchista röpiratot osztogat a katonák között, a miért négy napra zár alá került. Majd írni kezdett. Maga is összeállított ily lázító füzetet, sőt lapot is akart alapítani. Míg végre nagy anarchista feladatot teljesített: meggyilkolta az elnököt s augusztus közepén elérte a büntetés, a nyaktiló alatt vészett el.

E pár életrajzi adat után fölmerül a kérdés, ki volt, mi volt Caserio? Talán egy mindennapi gonosztevő, a ki elkecsereedik a sok üldözésen, tömlöczön, nyomorúságon s végre, mielőtt önmagával végezne, főnökét, gazdáját szúrja le? Nem ilyen volt. Caseriot nem igen üldözték, nem igen bántották. Becsületes, komoly gyermek és ifjú volt, a ki

irtózott a lopástól s ha csak egy almát csentek el társai, már megpirongatta őket. Ő nem, a mint mondani szokták, született gonosztevő, nem rabol, nem nyúl a máséhoz, nem hazudik, nem keresi az igazolás ürügyeit; de a szelíd ember megvadul, mihelyt az anarchiáról van szó. Mikor a bíró utánozta előtte a halálos dőfés jelenetét, lángoló tűz jelent meg az arcán, égett a szeme és egész testében remegett, úgy hogy a bíró felkiáltott: Elég! ön egy szörnyeteg! De Caserio kihívóan felelt: Ez még semmi! Majd a végtárgyaláson s a vérpadon legyen jelen. Ah! különösen ez az utolsó jelenet lesz gyönyörű! És hozzá cynikusan nevetett. Tudjuk ugyan, hogy reszketés fogta el a kivégzés előtt, gyöngeség szállotta meg, de végre is erőtt vett magán és győzelmesen kiáltotta: Bajtársak, bőszerűjátok meg! Éljen az anarchia!

Lombroso turini egyetemi tanár régóta foglalkozik a gonosztevők lélektanával, ismeretesek magyarázatai, melyekben van egy kevés igazság, némely állítása egészen megállja helyét, csak a kifejtés, a kihámozás gyöngé. Először is mit adhatunk az oly magyarázatra, mely a gonosztevő atyjának epilepsiájából indul ki? Hisz Caserio nem szenvedett a betegségben. Nála semmi nyoma e bajnak. Aránylag egészséges, jó és szelíd fiú, a ki elvégzi dolgát, azután olvasgat és később rajong az anarkhiáért. Általában igen sok epileptikus atyának vannak jóra való, derék gyermekei, a kikből nem lesznek Caseriók, s megint aránylag becsületes és egészséges szülők gyermekeiből híres nihilisták, vakmerő socialisták, rajongó anarkhisták lettek. Sok igaz van az öröklés tanában, tény, hogy hibás szülők gyermekeiben sokszor jelentkezik a szülők hibája, de ez nem feltétlen, annyira nem, hogy hitvány, aljas, gonosz szülők gyermekeiből derék, sőt kitűnő emberek lettek. Hogy húsz év óta roppant növekedett a histeria, az idegesség, rendkívül szaporodott az örültek száma, az bizo-

nyos; ennek oka azonban nem az öröklés; idegeseink nem születtek mind ideges apától, anyától; hanem idegessé tette őket az idők árja, a kor természete.

Ti szerencsétlen anachisták! Rólatok, nagy számotokról tudjuk meg, hogy mily borzasztó sok epileptikus ember volt és van a világon; mert hányan lehetnek olyanok, a kiknek nincs anarchista fiók, sőt egyáltalában nincs fiók!

Még nevetségesebb a makrographiából való magyarázat. Ez a hysterikusok és epileptikusok egyik ismertető jele, mondja Lombroso. Mi ez a makrographia? Nagy betűkkel írni a jelentős kifejezéseket. Caserionál majd egész sort foglal el az anarchia szó. Betűi óriásokká nőnek. Oh ti szerencsétlen szerkesztők, tudósok, czikkezők, értekezők, kik annyira szeretitek a dőlt és a ritkított betűket, s háromszor is vastagon aláhúztok egy-egy szót, töletek aggodalommal fordulunk el, mert talán ti is hysterikusok vagytok. Vigasztaljon benneteket a tudat, hogy vannak makrographiában szenvedő egészséges emberek is. Egy jó püspök úr, a kiről pedig tudom, hogy nem hysterikus, sem epileptikus, átkozott nagy betűkkel szokott írni, legalább akkor, midőn közelebb állottam hozzá, nagyon kevés sorral töltött meg egy-egy lapot, annyi óriássá nőtt betűből kevés fért egy oldalra.

Keveset mond a hyperaesthesiából való bizonyítás is. Rendesen nagy lelki szegénységnek és tudákosságnak a jele, a ritka műszók hajhászata, mely betegségben Lombroso és általában a realista tudósok szenvednek. De hát mi az a hyperaesthesia? A saját és mások szenvedései iránti fogékonyság. Caseriot nagyon lesújtja a maga és mások szerencsétlensége. Rendkívül résztvevő természet nem tudja mások szenvedését nézni. Ezért felháborodik, képes ölni, gyilkolni. Tény, hogy a realismus idején, melyben most élünk, az ember végtelenül gyöngéd, résztvevő, könyörülő. Sokat tudunk erről a Krisztus utáni

második századból, meg a tizenötödikből. Felhozhatnók a realismus más időszakait is. Napjainkban szintén csodákat mivel a köz- és magánjátékonyosság. A nemrég elhunyt Maxime du Camp utolsó éveiben a tömérdek párisi játékony intézet leírásával foglalkozott.

Alig lehet elszámlálni a sok játékony intézetet valamely nagy városban. Sok gazdag ember ilyenkor nem a nagy nemzeti intézményeket keresi fel végrendeletében, hanem annál többet fordít játékony célra. Annyira vagyunk a játékonyossággal, hogy a múlt hetekben a bukaresti koldusok sztrájkjal fenyegették a rendőrséget, ha nem teljesíti követelésöket. Karácsonykor az örülségig költetünk a Jézuskával és angyallal és könnyezünk, ha szegény embereket látunk a fényes bolti kirakatok előtt sóvár szemmel ácsorogni. Halottak napján egy-egy nagy város százezreket költ elhunyt polgáira. És a többi. Nem lehet elmondani, mennyit adnak egyesek a szegénység, a nyomor elnémitására. És ezek mind Caserio hyperaesthesiaében szenvednek; csakhogy azért még sem gyilkolnak. Caserio lelki betegségének még több jele van. Ilyen a *hypermnesia*, a tiszta éleslátás, melylyel a végső nagy jelenethez előkészül és az a hihetetlen csodálatos emlékező tehetség, melylyel bámulatos tisztán emlékszik vissza útjában minden legcsekélyebb eseményre. Lombroso el van ragadtatva ettől a csodálatos hypermnésiától, mintha egy eszes, tehetséges és 21 éves fiatal embernél ez valami ritkaság volna. Bántja még a monoideismus, az egyetlen rögeszme fanatismusa, ez bántotta a *Hegység Vénének* rajongó híveit, az assasinokat is, csakhogy Caserio prófétája Bakunin volt s küldetése, melynek teljesítése által a Paradicsomba juthatott . . . az állítólagos zsarnok életének kioltása volt!

De hát nem minden idealista többé-kevésbbé a monoideismus rabja? Nem rajong-e mindegyik valamely eszme-

ért? Természetes hogy nem oly szűkkörű rögeszméért, minő némely örülté; egyiké tágabb, másiké szűkebb. Különb az örültek némely rögeszméje csak azért ilyen, mert például vagy eszményi gondolat a realizmus idején, vagy nincs okviszonyban a szegény beteg helyzetével. De Caserio nem szenved ilyen rögeszmében. Ők, mint idealisták, méltán fel vannak háborodva az idők hitvány-ságán s kétségbeejtő helyzetökben végig néznek az egész emberiségen és az örült, siker nélküli gonosztettekben tombolják ki gyötrelmeiket! Caserio gondolkodása tehát okszerű s nem benne rejlik a hiba, hanem szervezetében, mely oly könnyen elfogadta az eszményiség legelső érintését. Jellemző Lombrosora a realista tudósra, mikor a szenvedély hatalma alatt vétkező tettesek főj ellem vonásának a túlzásig vitt becsületességet tekinti. Hisz csak az idealistának lehet fogalma az igazi becsületességről, mely erélyt, férfias és nemes büszkeséget és önérzetet kíván. Még a legjobb realista is lágy és gyöngéd, kegyes és elnéző. A becsület sokszor juttat oly helyzetbe, hogy kegyetlenek leszünk, a mire a realistát csak az aljasság viszi.

Valóban mindez gyarló magyarázat. Nem elégíti ki az ember vizsgáló, kutató eszét. Vagy többet vagy kevesebbet bizonyítunk velők, mint a mennyit kellene. Az erkölcsi világ törvényének ismerete és a realizmus végnapjainak története azonban megtanít bennünket az anarchia tüneményének megértésére.

Tudjuk ugyanis, hogy akik nem tudnak simulni az uralkodó eszme főjellemvonásaihoz, szerencsétleneknek érzik magukat, elkeserednek mindenben, felháborodnak, idegesek lesznek, sokan megőrülnek vagy maguk szabják ki életök határát. Kivált a realizmus napjaiban óriási e szerencsétlenek száma. Mikor az egész társadalmat elfogja az erkölcsi érzék tompulása, mikor mindenütt színlelés,

tettetés és hazugság, magán- vagy családi érdek, féktelen érzékiség, határtalan nőuralom, általános jellemtelenség, egyetemes léhaság uralkodik, akkor örülden tಂಬolnak, legalább nyugtalankodnak, elégedetlenkednek az oly jellemek, mint lord Byron, Lafayette, Benjamin Constant, Széchenyi István, Shelley, Lamartine, Goethe, Kazinczy, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Schopenhauer és mások számtalanon.

Mivel a realismus idején az anyagira, az érzékire veti magát az ember, rendkívül nagy az elégedetlen szegények száma is. Ezzel magyarázhatni meg a reálisabb idők tömérédek munkás- és pórzendülését, akik nem tudják elviselni a szegénységet, melyet ideálisabb napokban többé-kevésbé eltűrnek. Az idők egy-egy hullámának második felében fokozatosan jelentkezik a szegény nép elkeseredése, már a XIV. században találkozunk erős számukkal, de leghatalmasabbak, legborzasztóbbak a realismus alkonyán és az idealismus hajnalán, például 1460-tól 1540-ig. így hatalmasodtak el 1700 után, 1815 körül, valamint napjainkban a roppant sztrikok, a szicíliai pórlázadás, a hódmezővásárhelyi, sőt elmondhatni, az alföldi pórzendülés. – A realismus idején, az alkotó részek szétmállásának napjaiban csak magát, családját és társait látja az ember, ezért lépnek föl a nemzetiségek, felekezetek, osztályok és vidékek érdekei a központ érdekeivel szemben; minden városnak, minden osztálynak kell fizetésjavítás, királyi tábla, vasútigazgatóság, dohány- és más gyár, közép- és szakiskolák, néha egyetemek. Míg az ideal-realismms alatt főleg a központi, az állami hatalom és a főváros vonja magához a vidéket; az ember örül, ha látja a fejedelmi hatalom növekedését, a központ gyarapodását, a főváros emelkedését: a realismus idején maguknak követelnek az osztályok, különösen a munkások és pórok. Az idealrealismus a központi nagyoknak, arisztokrátiának, a pénz mágnásainak,

a nagy iparosok, gyárosok és kereskedőknek biztosítja a hatalmat; a realizmus idején a szegény ember is követel s lázong, ha nem kap. S mivel óriási a köz- és magánjótékonyosság, sok jóban részesül a nép, melyeket nem élvezhetett az idealrealizmus idején. De mindez kevés az egyetemes követeléssel szemben.

Az anarchiát azonban oeconomicus rajongásnak bélyegezni, mint Lombroso teszi, nagyon hibás volna. Ez kevés. Sokkai több van benne. Habár gyilkosokkal gyűlt meg a bajunk, ki kell mondanunk, minden pártpolitikai gyűlölködés nélkül, hogy sokkal nemesebb, magasztosabb rejlik az anarchiában. Ez nem csupán az anyagiak miatti felháborodás, hanem legsötétebb gyűlölet mai társadalmunk hitványsága, léhasága, erkölcstelensége ellen. Ezek az ébredező idealizmus örültjei, a kik nem csupán az anyagi miatt vesztik el lelkök egyensúlyát, hanem minden bántja őket, mert csak hazugságot, becsstelenséget, aljasságot vagy semmitmondó lágyágot, elvtelenséget látnak és tapasztalnak az uralkodó hatalom és osztályok tagjaiban, képviselőiben. De nem csupán ezekben. Szerintök hitvány a szegény, hitvány és gyűlöletes a gazdag; megvetést érdemel a koldus, gyilkot és bombát az úr. Ők rosszul érzik magukat mindenütt, de legrosszabbul otthon a családi körben. Caserio és más anarchista sem akar haza menni, hanem bujdosni, kóborolni, más megvadult elméket keresni, a kikkel tudjanak bizalmasan beszélni. Csak egymás közt tudnak társalogni, csak egymást tudják megérteni, más emberek léha beszélgetése kiállhatatlan nekik, s könnyen dühbe jönnek a realisták okoskodásaira. Pedig egyik fél sem tehet róla. A realistát még nem hatotta meg az új eszme, az Idealizmus, az anarchistát már érintette a szele. Az csendes és nyugodt, lágy és kegyes, érzéki és léha; ez nemes és becsületes, jellemes és magasztos; de kegyetlen és öldöklő. Valóban borzasztó törvénye az emberiségnek, hogy ez a

haladás útja. S ha magam elé idézem a sok millió martyr, legyilkolt eretnek, megégetett boszorkány, leölt katona képét, kik az erkölcsi világ törvénye folytán szenvedtek kínt és halált; ha magam elé idézem a sok ezer millió ember nyomorúságát ősidőktől fogva: leteszem a tollat és szeretnék a halál fia lenni, hogy ne lehessen tovább is egy szörnyű erőnek, az eszmének hitvány labdája, melynek végre is pusztulás a sorsa.

V.

AZ ERKÖLCSI FOGALMAKRÓL.

Az erkölcsi világ törvényének fölfedezése fényt vet az ember erkölcsi életére, mely azelőtt a bölcsészek megoldhatatlan kérdése volt.

A vallások erkölcsstanának könnyű volt magát elfogadtatni, mert a vallás tanaival be voltak bizonyítva az erkölcsiek is. A keresztyén morál szorosan összefüggött a vallással, reá támaszkodott, rajta alapult. A későbbi philosophia iparkodott ugyan a morált megszabadítani a vallástól, de nem sikerült neki, mert valami szilárd alapra nem tudta felépíteni. Némelyek, különösen a realismus idején a boldogság ösztönére akarták alapítani, mások társadalmi szükségnek tekintették: a társas élet nem lehet el törvények, erkölcsi szabályok nélkül, tehát az ember maga alkotta meg őket, mert szüksége volt rajok. Némelyek az emberi részvétből, kölcsönös jóakaratból akarták ki-magyarázni, Herbart kissé nemesebben és helyesebben az emberi tetszésre alapította, melyet az erkölcs ébreszt keblünkben. Voltak, a kik a hasznosság elvét állították fel, mint Rentham és a többi utilitarius; voltak, a kik a közérzetre hivatkoztak. E nézeteket és változataikat unalmas lenne bővebben tárgyalni. Az olvasó minden spiritualista és keresztyén erkölcsstanban ráakad czáfolatukra. Mindezek nem lehetnek az erkölcs forrásai, másutt kell őket keresnünk.

A gondolkodó világ a legnagyobb örömmel fogadta. Kant nézetét, a ki a categorikus imperativus tanát állította fel. Az öntudatot vagy lelkiismeretet megkapj a az erkölcsi szabály, közvetlenül megragadj a az emberi lelket, parancsol, és nekünk engedelmeskednünk kell. Ehhez nincs köze a tapasztalásnak, a boldogság, a testi-lelki jólét, kérdésének, itt csak egy foroghat fenn: a kötelesség, az engedelmesség.

Csakhogy itt is fölmerül a kérdés: miért engedelmeskedünk? Erre se Kant, se mások nem tudnak felelni. Az erkölcsi törvény egyetemes, mely mindenkit kötelez; de végre is válasz nélkül marad a kérdés, hogy miért kötelez mindnyájunkat, miért kell neki engedelmeskednünk? Erre nem felel, ez megismerhetetlen volt rá nézve, mert a metaphysikába való, melyet az újabb bölcsészet minden áron el akart vetni magától. Az erkölcsi törvény Kant szerint az ég és föld között függ s ez az ég, ez a metaphysika mindig ott lappang az ő erkölcsstanában, melyet nagyon sok philosophus magáénak vallott az ideális és ideál-reális időkben.

Természetes, hogy a realismus idején hanyatlott a categoricus imperativus népszerűsége. Nagyon eszményinek találták. Századunk tizes éveiben kevés hívőre akadt. Ilyenkor éppen úgy, mint napjainkban az érzelem és hit körébe szeretik utalni a morált. Nem az ész, nem a tudás dolga a morál, hanem a szíve, az érzelmé. Ez nem mint Kant hitte, hogy az erkölcsi törvény felsége követel tőlünk engedelmességet; most azt tartjuk, hogy engedelmeskedünk magunk miatt, mert az emberiség morális törekvését foglalja magában, nem feszélyez bennünket, mert rosszul érezzük magunkat, ha mert fogadunk szót neki.

Azután a mai realismusnak van egy kedvencz szava az *agnosticismus*, a megismerhetetlen, kedvencz szózata az *Ignorabimus* is, melyet Du Bois-Reymond hangoztatott a

hetvenes években. Pedig valószínű, hogy mindaz megismerhető, a mire törekszünk, hogy megismerjük. Csupán idő és az emberi ész nagyobb fejlettsége kell hozzá. A morális törvény forrását is az agnosticizmus körébe foglalják; megismerhetetlen a realizmus szemében, pedig fölfedezésem erre is kiváló fényt derített.

Rövid magyarázatunk így hangzik:

Az embernek nincs szabad akarata, hanem az ideális, ideal-real és real nyomása alatt cselekszik. Tudjuk, hogy okok vezetnek cselekvésünkhöz. Ez okok részint az uralkodó eszme, részint öröklött szervezetünk sugallatai, melyek összhangban lehetnek egymással, de lehetnek disharmoniában is, a mint ezt a *Példák* IV-V. füzetében a *jellemről* szóló cikkben magyaráztam. A mint az idealizmus majd meg a realizmus hat ránk, a szerint módosul jellemünk, a szerint intézzük dolgainkat, különben nem lehetne megmagyarázni, hogy bizonyos időkben az egész emberiség eszményileg érez és gondolkodik, máskor meg reálisan, hogy a realizmus idején nem tud összefoglalni, agyémnek, alanyi ábrándnak tekint minden új eszmét, mely még nem ment át gondolkodásába. Az idealizmus napjaiban pedig rajong az eszmékért, minden téren összefoglal, tehát az erkölcs terén is, s így nemes, magasabb a morálja, fenköltté, emelkedetté lesz, míg a realizmus idején, éppen mivel csak a részleteket érzi, szelleme szűk körben mozog, hitvány, önző, léha, érzéki, nyájas, elnéző, könnyörülő és sima lesz. Némelyek pietisták, mások, a kik nem tudnak simulni, pessimisták lesznek.

A moral, a jó eszméje természeti törvény erejével parancsol nekünk éppen úgy, mint az igaz és szép eszméje is. Az idealizmus napjaiban okvetlenül tetszik nekünk az eszményi szép és eszményi igaz s ha ellenkezőt mondunk, csaljuk a világot, lelkiismeretünk ellen cselekszünk éppen úgy, mint ha erkölcsi kötelességeinket szegjük meg.

Különben is az idealismus napjaiban a szép, jó és igaz fogalma nagyon közel jár egymáshoz, hisz az idealismus a közös vonások egyesítése, összefoglalása, a művészetben külön műfajok részleges összeolvadása, míg a realismus szétmállás, részletezés, aprózás az állam, a társadalom, a művészet, a nyelv, az irodalom, a vallás, szóval a nemzeti eszme minden terén.

VI.

A SZABAD AKARATRÓL.

Van-e szabad akaratunk? Idáig azt tanították, hogy van szabad akaratunk, ez az erkölcsiség első feltétele, nélküle nincs is erkölcs, mert a szabadság az erkölcs lehetőségének legfontosb kelléke. Mások már annyit engedtek e merész nézetből, hogy csak a hitet hangoztatták vagyis mi hiszszük, hogy szabadok vagyunk. Azt mondták, hogy kérdezzük meg lelkiismeretünket s azt fogja kijelenteni, hogy szabad. A szabad akarat ellenei sem merik tagadni a szabadság ez öntudatát. Mikor én valamit megfontolok, a mellette és ellene szóló okokat meghányom s az egyik vagy másik javára magamat elhatározom, öntudatom azt súgja, hogy én vagyok a ki cselekszik s módomban volt máskép is cselekedni. A választás e szabadsága nem tagadja, hogy indokok vezetnek bennünket, csupán annyit mond, hogy ez indokok nem kényszerítő okok, csak felébresztik tevékenységemet.

Az akarat szabadságára látszik mutatni a tanakodás, a meggondolás. Bármily nagy jó lebegjen előttem, bármily erős indító okok sürgessenek, azt mondják, tőlem függ, engedni vagy nem engedni. Ha követnem kellene az okokat, már szükségkép el volna határozva cselekvésem, nekem tennem kellene s nem hagyhatnám abba a dolgot.

Ez azonban tévedés. Cselekvésem saját szervezetemtől és az eszme hatásától függ. Tegyük föl, hogy szervezetem túlnyomóan eszményi. Azon sajátságok vannak bennem erősen kifejlődve, melyeket idealisoknak nevezünk s ráhat az idealismus. Most előfordul valamely kérdés, melyben

szólanom vagy tennem kell. Talán anyagi érdekem, családom és enyéim java azt kívánná, hogy ellene dolgozzam. s én hosszas tanakodás, meggondolás és töprengés után eszményi irányban határozom el magamat, az eszményi oknak engedelmességek, lemondok a saját és családom javáról, esetleg súlyos helyzetbe juttatom őket; de nem tehetek róla, mert lelkem előtt az eszményi ok a döntő, szervezetem és az uralkodó eszme nem engedik, hogy másképp tegyek.

De ha szervezetemben egyenlő színvonalon állanak az eszményi és reális sajátságok, épen annyira tudok idealista mint realista lenni, az egyik fél sem túlnyomó: az uralkodó eszme pedig az idealizmus. Mi történik most, ha oly kérdés merül fel, melyben magam és családom súlyos veszedelméről van szó, ha ellene nyilatkozom? Az idealizmus például azt követeli, hogy mellette cselekedjem. Mit teszek ilyenkor? Valószínű, hogy ideális irányban döntök, hacsak oly szörnyű nem a veszély, melyben lelkiismeretemet igazolva nem látom. Ha azonban az idealrealizmus uralkodik, mikor minden lépten találkozom a két irány képviselőivel, mikor látom, hogy magasztalják némely esetben az idealistát; de azt is látom, miképp boldogul a realista, mily bizalommal fordulnak elismert józanságához, higgadt bölcsességéhez: akkor könnyen és aggodalom nélkül a reális irányhoz szegődöm.

Szóval sem az öntudatból, sem a meggondolásból nem lehet fegyvert kovácsolni az akarat szabadsága mellett. Elöttem indító okok állanak, melyeket részint szervezetem, részint az uralkodó eszme juttat felszínre s nekem követnem kell a legerősebbet.

De azt mondják, hogy az akarat szabadságának legerősebb bizonyítéka a bűnbánat, a lelkiismeretfurdalás, más részről a megnyugvás. Ha nincs szabadságunk, nincs értelme a lelkiismeretfurdalásnak sem. Miért tennék magamnak

szemre hányást, miért pirulnék el magam előtt s fájlalnám,, hogy megfélelkeztem magamról, ha nincs szabad akaratom? vagy pedig hányszor jutunk oly helyzetbe, hogy cselekvésünk a legnagyobb megnyugvással tölt el; örvendünk, hogy úgy és nem másképp jártunk el; pedig haboztunk és, nehéz volt elhatározni magunkat.

Erre is ugyanazt mondhatni. A szervezet és az uralkodó eszme együttthatásától függ eljárásom. A lelkiismeret-furdalás rendszeren akkor áll be, ha nem az eszme okának, hanem a szervezetének fogadtam szót. Ilyenkor a legnagyobb disharmonia állhat be lelkemben, mely pusztulásommal jár. Az idealista szervezetű a realizmus idején minden nyomon ellenkezésbe jut önmagával s ez az örökös disharmonia rendszeren a legromlottabb emberré teszi. Mert a ki a realizmus idején összefoglalni, általánosítani tud, csak erkölcstelenséget, hitványságot, léhaságot, színlelést lát embertársai közt, a kik bolondságnak, hazugságnak tekintik az ő eszményi gondolkodását s lassankint kiáltó aljaságokra képesítik. Ilyen volt XI. Lajos francia király és mások magyon sokan.

Előfordulhat az is, hogy megbánjuk tettünket, mely az eszme nyomása alatt jött létre. Például valakinek, egyik oldalról sem jellemzetes egyéniségnek, alkalma nyílt a hetvenes évek elején bő vagyont szerezni. Gazdag ember lehetett volna, ha megragadja a kínálkozó alkalmat; de akkor még volt annyi idealizmus a társadalomban, hogy nem tartotta tisztességesnek a kényes helyzet kiaknázását, noha társai már két kézzel markoltak belé a szerencse üstökébe. Tegyük föl, hogy neki hivatalosan tudomására jutott, hogy ezt vagy azt a házat, telket nemsokára megveszi a kormány vagy a város, tegyük, hogy mint főszolgabírónak száz meg száz alkalma lett volna a gazdag fiúk katonaszabadítójának lenni és így tovább; de nem tette, mert a társadalom meglevő csekély idealizmusa még

visszatartotta. Később elveszti hivatalát és mélyen fájlalja, hogy szegénységgel küzd családja, nyomorban sínylenek mindnyájan; míg társainak szervezete realisabb volt és nemcsak urasan éltek, hanem vagyont is szereztek, úgy hogy a nyolczvanas években közbecsülésben részesültek, neki pedig családja örökös szemrehányását kellett hallgatnia.

Általában elmondhatni, hogy megbánásunk, lelki ismeretfurdalásunk az uralkodó eszme és szervezetünk összeütközéséből származik. Természetes, hogy ennek ezer meg ezer fajtája lehet, de szervezetünk és az uralkodó eszme ismerete mindegyiket megmagyarázza.

Majd a szándék és cél fogalmával akarják istápolni az akarat szabadságát. Ha nincs szabad akaratunk, nem tűzhetünk ki valamely célzt, nem lehet valamely szándékunk, mely előre meg nem volna határozva. Az a cél és szándék nincs az én hatalmamban, felőle nem rendelkezhetem, ha nincs szabad akaratom.

A természet rendje követeli, hogy életünk tele van szándékkal, célokkal, melyeket el akarunk érní. Ez az útja-módja életünk pályájának. Nem segíthetünk, változtathatunk rajta. E célok és szándékok azonban szervezetünköt és az eszme hatásától származnak s nem bizonyítanak akaratunk szabadsága mellett.

Sokan a közérzetre hivatkoznak. Szerintök az akarat szabadsága mellett tanúskodik az emberiség közmegegyezése. A világ egyik végétöt a másíkg, Londontöt Tokióígg, innen New-Yorkígg nincs nemzet, mely nem hinne az akarat szabadságában. Csakhogy ez olyan bizonyíték, mint a nap kelte és nyugta. A kinek be nem bizonyította, nem hirdette a tudomány, bátran megesküszik rá, hogy reggel fölkel és este lenyugszik a nap.

De az akarat szabadságát hirdetik a törvények és bíróságok, melyek keményen sújtják azokat, a kik át-

hágják, megszegik a törvényt. Minő joggal büntetnék a szegény törvénszegőt, ha a jó ember csak szervezetének és az uralkodó eszmének engedelmeskedik? Ha nem szabhatom cselekvésemet a törvényhez, ha el kell követnem a bűnt, mert szervezetem és az eszme parancsolja, van-e joguk embertársaimnak engem sújtani? Nincs. Pedig látjuk, hogy évezredek óta borzasztóbbnál borzasztóbb büntetéseket gondolt ki az ember, hogy szerencsétlen társain törvényt látva kegyetlenkedjék! A bírák rémes hóhérai az emberiségnek, a kik iszonyú kötelességet teljesítenek.

Való, hogy szörnyű állat az ember még akkor is, midőn igazságos akar lenni. Vérlázítók a népek, nemcsak a vad népek, hanem a műveltek ítéletei is. Mily rémes eljárást követtek az inquisitorok, noha vádlottjaik sokszor a legnemesebb és legmagasztosabb egyének valának! Mikép hurczoltatja ma is Oroszország Szibériába nihilista rajongóit, teszi földönfutókká Ínséges zsidait csak azért, mert más fajhoz tartoznak s a realismus decentralisatiója nehezen tűri az eltérő elemeket!/? És a többi, és a többi.

A törvény és bíróság tehát nem bizonyíték az akarat szabadsága mellett. Ez a természet kétségbeejtő sora, a társadalom életének és fejlődésének rendje, hogy a ki törvényeit megszegi, lakoljon. Itt nagyon keveset számít az egyes ember. Ma már emberiesb eljárást követünk a szegény bűnösök iránt, hihető, hogy még humánusabbak leszünk velők; az erkölcsi világ törvényének ismerete után büntetésünk talán még enyhébbé válik és sok esetben jobbára korlátozásnak nevezhetni. A társadalom rendje azonban megmarad még akkor is, ha általánosan elfogadják, hogy nincs szabadakaratunk s e rend követeli, hogy megszegői megfenyíttessenek, mert cselekvésünket szervezetünk is szabályozza és ebben nem hiányzik a büntől visszariasztó félelem, melyre a fenytés akar hatni.

De ha nincs szabad akarat, minek a nevelés? Minden nevelés a gyermekekre való hatás a szülők és tanítók részéről. Már pedig semmi helye, jogossága sincs e hatásnak, ha hiányzik a gyermekek szabad akarata. Ez a felfogás azonban nagyon téves, mert azt látjuk, hogy az uralkodó eszme hat ugyan szervezetünkre, általában megtermékenyíti bensőnket, de a társadalmi egyöntetőséget mégis embertársaink kölcsönös egymásra hatásával szerezzük meg. Az emberi szervezet ezerfélesége, roppant változatossága kölcsönösen hat egymásra, a mi nagy tényezője lesz a haladásnak. Már a gyermek szervezetét nyomja az uralkodó eszme, rendesen e nyomást támogatja a szülő, tanító, a testvér, a társ, a tapasztalás, az olvasmány befolyása s hogy szükséges ez a hatás, mutatja az emberiség egész múltja, mely szükségét érzi a nevelésnek; mutatja az a tünemény, hogy van hatásunk egymásra, hogy hypnotizálhatjuk a gyöngébb idegüeket és e hypnotikus álomban sok mindent sugallhatunk nekik, előmozdíthatjuk testi-lelki javulásukat. Valószínű, hogy a legtöbb gyermek idegrendszere is simulékony, mint a fiatal fa, mely enged az egyenes és hajlíthatlan karónak, simul hozzá, követi növéseben. Rendesen a szülők szervezete rokon a gyermekével, a miért ezé könnyen elfogadj a szülők hatását.

Megjegyzendő, hogy nekünk csak fejtegetnünk és magyaráznunk kell a tüneményeket s nem lehet azt mondanunk, hogy valami helyes vagy helytelen. Mert minden, a mi létezik, helyes és észszerű addig, míg észre nem vesszük helytelenségét és megváltoztatására vagy eltörlésére nem törekedünk. A nevelés, az igazságszolgáltatás azonban örök tényezői a társadalmi rendnek és haladásnak, melyeken csak módosíthatunk, de teljesen el nem törölhetjük őket

A legáltalánosabb ellenvetések és bizonyítékok egyike

az erkölcsi életre való hivatkozás. Szabadakarat nélkül lehetetlen az erkölcsiség. Épen az teszi erkölcsössé tetteinket, hogy szabad akaratból folynak. Szabadság nélkül nincs érdem, nincs kötelesség, nincs erény, szóval nincs erkölcsi törvény. Mit tesz érdemelni? kerülni a rosszat, tenni a jót; ha nincs szabad akaratom, rabszolga vagyok, a ki azt teszem, a mit az okok rám parancsolnak, én tehát nem szerezhetek semmiféle érdemet. Való, hogy régi magyarázata megszűnik az érdemnek; de azért nem szűnik meg az érdem; mert érdemelni annyit tesz, mint az uralkodó eszme hatását követve cselekedni. Eljárásunk dicséretet fog aratni, elismerésre fogunk szert tenni. Azután az is benne van szervezetünkben, hogy ezért tegyük meg a jót, hogy érdemet szerezzünk vele. Ennélfogva a nevelés, a társadalmi élet egyik eszköze marad a versenyzés, a jutalmazás, a kitüntetés vagy más szóval az érdemszerzés. Az idealismus napjaiban, ha közügyekkel foglalkozunk, megelégszünk az erkölcsi érdemekkel, míg az ideal-realismus és realismus idején a közérdek előmozdítása mellett nem feledkezünk meg saját zsebünkről sem s mégis mindenki azt mondja rólunk, hogy nagyon érdemes emberek vagyunk.

De szabadakarat nélkül nincs erkölcsileg jó vagy rossz, ismétlik számtalanszor. A szabadság és erkölcs föltételezik egymást, halljuk minden lépten. Pedig nem úgy van. Csak az a jó, ami az emberiség ideáljának megfelel. Fejlődésünk törvénye ugyanis, hogy műveltségünkhöz képest mindig valamely erkölcsi eszményt tűzünk ki magunknak, melyet rendszeren a vallás formájában állítunk magunk elé. A mióta él az emberiség mindig volt valaminő hite, mely Világosan vagy burkoltan ideálját állította eléje.

Ez ideal felé törekedni volt a jó, ellene tenni, a gonosz szellemnek, az ördögnek szolgálni volt a rossz. Minél tovább haladt fejlődésében az ember, annál fensőbb er-

kölcsi ideált tűzött maga elé. A paganismust felváltotta a christianismus, keleten az izlam és más religiók. E vallások formájában megkötött eszmény felé tör az ember az idealismus, idealrealismus és realismus nyomása alatt. Az idealismus napjaiban fenköltebbek, nemesebbek, önzetlenebbek vagyunk, a realismus idején ideálunk némileg háttérbe szorul az érzéki, az anyagi mellett. De úgynevezett erkölcsileg jó vagy rossz, mely a szabadakarat szüleménye volna, soha sincsen. Most bomladozóban van a christianismus és mi fog utána következni nem tudom. Lehet, hogy ezután nem lesz szükségünk az ideált valamely vallás formájában állítani elénk s addig kiszolgál még a keresztyénség, a mikor a haladás egy-egy hulláma oly rövid lesz, hogy összeolvad az idealismus és realismus,, hogy örökös egyformaságban folynak le napjaink, a mi hihetőleg az emberi nem pusztulását vonná maga után,, mert úgy látszik, hogy nem élhetünk az eszmék változása, küzdelme nélkül.

VII.

A REALISMUS BÖLCSÉSZETE.

Az emberiség a realizmus napjaiban éli legmutatósb világát. Ha az idők árjának egy hullámát megfelezzük, az első félnek fő jellemvonása eszményi, a második féle reális irányú lesz. Például vegyük az 1000-tól 1500-ig terjedő hullámot. 1250-től már szembetűnően jelentkezik a realizmus. Már akkor mutatkozik az anyagi jólét lassú emelkedése, látszik az erkölcsi élet hanyatlása, az önzés szereplése, számos embernek pessimista gondolkodása, a lány pietismus és mysticismus terjedése. Utóbb léha bensőség, fülledt, bágyasztó meleg mutatkozik az ember érzésén, gondolkodásán, mely igen sok felebarátunk előtt kiállhatatlan lesz. A mi a külső életet illeti, nagyobb figyelmet fordítanak az épületek díszítésére, a lakás és bútorok csinosságára, fényére. Kezdik az ünnepeket, multságokat szeretni, szaporodnak a jótékony egyesületek, több gondot fordítanak a kórházakra s az ember testi jólétére, az egészségügyre.

Ez a realizmus növekszik a XIV. században; az összes reális tüneményekkel azonban csak a XV. század folytán találkozunk. Hogy följebb ne menjünk és ne botorkáljunk a sötétben, csak a világos történeti időket tekintsük és azonnal látjuk, hogy a realizmus legmutatósb korszakai a Krisztus előtti V. század, különösen Pericles kora, azután 200-150, majd a Krisztus utáni II. század, az úgynevezett jó császárok korszaka, a római birodalom aranykora; továbbá a VI. század, Justinián napjai, a X. és a XV. század, továbbá 1680-1730-ig, 1810-1820, 1880-tól napjainkig.

Ez időszakok jellemvonásai többé-kevésbé ugyanazok. Az ember elhanyagolja az erkölcsi elemeket, mindenütt az érzéket, az anyagot hajhászsa, képtelen nagy összefoglaló egységes ideákra, mindenfelé csak a részletet, az aprót, a kicsinyt látja, ezek érdekeit és a magáét tartja szem előtt. Az egész csak annyiban érdekli, a mennyiben a saját fészke is veszélyben forog. Ekkor azonban rendkívül erős s bámulatos sikereket tud felmutatni. Sokszor csekély sereggel roppant ellenséges hatalmat képes kiverni. Másrészt szereti a nyugalmat, melyben féktelenül érzi. Nincs határa a demoralisációnak. A férfi bolondul a szép asszony után, ez meg a férfi után. Ez az érzékiség mutatkozik az ember cselekedetein, beszédjén, társalgásán; ezt leheli költészete és más művészete. Míg az idealizmus az ész uralma és az emberiség ifjúkora, az idealrealizmus pedig férfikora, addig a realizmus a szív világa, nemünk öreg kora. A megvénhedt ember fészke azután meggyulad mint a phoenix, madaré s hamvaiból feltámad az eszményi, az ifjú phoenix, az új ember.

Ezt a realizmust akarom bemutatni gondolkozásunkban, a bölcsészet történetében. Rajzom természetesen nagyon általános, csak röviden jelezem az eszme irányait s nem szállhatok le a részletekig. Cikkem csupán áttekintés óhajt lenni. A tisztelt olvasónak kell pótolni a többi.

Mivel a realizmus a részletezés, az aprózás, a kutatás, a bonczolás munkájában nyilvánul, nem tud összefoglalni, az egymástól messze eső tünetmények közös jegyeit összeállítani vagyis az eszméig emelkedni. Bölcselkedik ugyan, de bölcsészete túlnyomóan az alakhoz ragaszkodik, csak azt ismeri el valónak, a mi érzékei alá esik, a mit észrevesz s mivel a fensőbb, az ideális erkölcsiség alapját ezekben nem tudja megtalálni, nem ad rá semmit. A realizmus idején is van erkölcsünk, csak hogy önzőbbek, léhábba leszünk. Nem magasabb eszme vezetni erkölcsiségünket, hanem

környezetünk, kis világunk és saját szívünk; ezért vagyunk lágyak, simák, kegyesek, elnézők mások hibái iránt, de ugyanazt kérjük másoktól a mi gyarlóságunkra nézve. Csupán ideges állapotunkban vagyunk türelmetlenek és kegyetlenek; míg az idealista fensőbb álláspontjáról nézvé a világot, zsarnoka önmagának, de embertársainak is.

Kitűnő képviselői a realizmus bölcsészeiének az V. században Krisztus előtt a sophisták, a kik nem mint az igazi bölcsészek az otthon magányában elmélkednek az élet nagy igazságairól, hanem bejárták a görög világot és bölcsekedtek a mindennapi-gyakorlati és physical kérdésekről, jó pénzért könnyedén és fölszínesen szavalva, Aristophanes mondja róluk: „Ezeknél mind a két beszéd megvan, tudniillik az *igaz* és a *hamis*, valóban Protagoras egyik főképviseelőjük tanította, hogy szép beszéddel a rossz ügyet is jóvá lehet változtatni, csakhogy Aristophanes ezt az erkölcstelen doctrinát Socratesre fogja 423-ban, mikor színre került a „*Felhők*” című darabja és megbukott. A vígjáték nagy mestere átdolgozta ugyan, de többé nem adták elő. Pedig legismertebb műve a mesternek s a legtöbb vita tárgyát képezte. Nagyon sokan megütköztek rajta, hogy Aristophanes a nagy Socratest csúfolja ki benne, torzít, túloz és ráfog. A kik a comediaírókat nemcsak remek költőnek, hanem még inkább nagy hazafinak, a politikai okosság emberének, minden jó és szép védőjének, minden rosszaság és elfajultság kérlelhetetlen ellenségének szeretik tekinteni (Arany János), többi közt azzal akarják menteni, *hogy Socrates akkoriban még a sophistikában leledzett s tény, hogy Socrates egy ideig maga is sophista volt, de vigyázzunk, ha a vígjátékírókat menteteni akarjuk, mert ők habár kicsúfolják koruk hibáit, osztozni szoktak bennök. Rendesen a realizmus napjaiban virágzanak mint Plautus,- Terentius, némileg Molière s nem igen állanak magasb erkölcsi színvonalon mint kortársaik.*

Aristophanesnél nehezebb az ítélet, mert működése a realizmus végére és az idealizmus hajnalára esik, 427 és 387 között virágzott. Benne már jelentkezhetett az idealizmus. Hogy megbukott a darab, talán éppen annak tulajdoníthatni, hogy ébredezni kezdett az idealizmus, mely már becsülni tudta Sokratest, az erkölcs filozófusát, kinek rajongó tanítványa lőn a nagy idealista: Plato. E magyarázat különben csak olyan odavetett sejtés, nem bizonyíték. Megbukhatott mint a szegedi *Új szellem*, mely 1824-ben, tehát már az idealizmus erős jelentkezésekor akarta kicsúfolni a nyelvújítókat.

Egyébiránt a sophisták a mai publicistákhoz hasonlítottak. A per excellentiam hírlapírók egészen e fajta emberek. Bármily politikai, jogi, erkölcsi, társadalmi és közgazdasági kérdéstről szellemesen tudnak írni, hogy mily irányban, az mindig a fizető vállalatától vagy szerkesztőtől függ. Hiú, haszontalan, könnyűvérű és erkölcstelen népesség, mely valódi cigány-életet él. Igazi képviselői a kor erkölcstelenségének, Alig akad közöttük olyan, a ki bérbe nem adja tollát. Hazudni, füllenteni bármikor tudnak. Kivált fiatal korukban csupa léhaság és könnyelműség az életök. Vannak azonban számítók is közöttük, a kik nem pazarolják el könnyű vérrrel pénzüket, hanem nagy vagyona, fényes politikai állásra tesznek szert. A mit Lilius ferrarai tanár kortársairól a XV. század humanista tudósairól ír, nagyjából ugyanazt ismételhetjük, mi a sophistákról s a mai hírlapírókról: „Nincs ennél haragosabb emberi faj, hiúsággal elteltebb, fenhéjazóbb, szemtelenebb, elbizakodottabb, tunyább gondolkozású, következtelenebb, elfogultabb, állhatatlanabb, makacsabb; némelyek készek a leghihetlenebb ostobaságoknak hitelt adni, mások kételkednek a legelismertebb igazságokban, némelyek gyanakvással s kételyekkel telvék, mások szükkölködnek észszerű óvatosság nélkül. Senki sem kevésbé

szabadelvű és pedig épen az említettem okból: mivel annyival eszesebbeknek tartják magukat másoknál. Mindannyian csakugyan mindentudást igényelnek; különbeknek képzelik magukat minden másnál, isteneknek vélik magukat; míg mi szegény, tudatlan emberek agyagból és sárból vagyunk gyúrva.”*

II. Az idealizmus elsöpörte a sophistákat és megalapította a görög bölcsészet ragyogó napjait. Socrates (467-399) kezdte s főleg az erkölcsant művelte. Az ébredező idealizmus nagy hévvel karolja fel az erkölcsi kérdéseket, felháborodik a realizmus becstelenségén s megvetéssel, undorral tekint az elenyésző hitványságra. A görög idealizmus legnagyobb bölcsésze, az isteni Plato (429-347) volt, utána Aristoteles (sz. 385.) Nagy Sándor tanítója az ideal-real irány legnagyobb mestere következtek. E három névhez, Socrates, Plato és Aristoteles nevéhez kapcsolják a görög bölcsészet fénykorát. A hanyatlás vagyis a reálisabb irány tanítói között első Epicurus (sz. 342), a ki már az élet szépségére, boldogságára törekszik. Az élvezet, a gyönyör kiváló helyet foglal bölcsészeiben. Ugyanakkor lépett fel Zénó (sz. 340), ki az ideal-real idők férfias morálját akarta fentartani, de úgy látszik, nem bírta el a realizmus nyomását s maga vetett véget életének. Az idealizmus napjaiban rajongunk a nemesebb, tisztább erkölcsökért, a bölcsészek kiváló gondot fordítanak az erkölcsi kérdések megoldására; de a mint jelentkezik és gyarapszik a real irány, a moral megmentése, biztosítása lesz számos bölcsész feladata. Az emberiség ugyanis lejjebb száll eszményi magaslatáról, bomladozni kezd a moral; elveszti alapját; ilyenkor lépnek föl a Zénók, a kik a férfias, büszke és nemes magatartást sürgetik, melynek önérzete sem engedi meg, hogy a bűn s különösen az érzékiség pocso-lyájába sülyedjen. Ezzel a gondolkozásmóddal mindig találko-

* *Progymnasmata adversus Literatos*, Opera Omnia II. kt. Basel 1482.

zunk az idealrealismus delén. Csak figyelemmel olvassuk az akkori Írókat, könnyen ráakadunk. Ilyenkor az önérzetes, büszke erény tetszik. A mint a realismus uralkodóbbá lesz, mind jobban alászáll ez a büszkeség; gyöngédebb, simább-lágyabb lesz az ember, melynek nyomása mutatkozik a a Zeno philosophiáján, a stoicismuson is. Az ember, különösen a realismus vége felé teljesen magába száll, elveszti minden büszkeségét, önérzetét, mysticussá és kenetes pietistává lesz, minő például a derék Marcus Aurelius római császár volt. Míg más időkben csak a bölcészek és a kereszténység ajánlják a magába szállást, a lelkiismeret vizsgálatát, most a realismus alkonyán a bölcészet, a szépirodalom, számtalan ember a lelki élet ilyen elemző-jévé, bensőnk vizsgálójává lön, úgy hogy némelyek a nyolczvanas évek irodalmát spiritualisatiónak tekintik. Különb Zeno bölcészete erősen gyakorlati s még jobban azzá lön tanítványai körében. Az erkölcsi ingadozásának kedvezett az ideal-realismus pyrrhoni skepticismusa is s mind-ezen bölcészeti irányok a Krisztus előtti harmadik század folytán jobban és jobban sülyedtek a realismus nyomása alatt úgy hogy például Carneades (218-119), a harmadik Akadémia alapítója, a sophistákéhoz hasonló szerepet játszott. Egyforma valószínűséggel szólott a dolog mellett és ellene, nála az igazságos és igazságtalan egyértelmű volt a haszonnal és károssal. Lactantius így említi fel tanait: „Az emberek csupa haszonból alkottak törvényeket, melyek szokások szerint különböznek s idő folytán változáson mentek át; természeti jog nem létezik s az emberek hasonlóan a többi állatokhoz a természet által saját javuk keresésére ösztönöztetnek; nincs tehát igazság: vagy pedig az oly örültség, mikor valaki árt magának, hogy használjon másoknak. Carneadest nagyon becsülték az athéniek s két bölcselő társával 158-ban Rómába küldöttek, hol sophisticus előadásával magára vontá Cato haragját és

kiüzték az örök városból. Nem csoda, mert már akkor jelentkezett az idealizmus.

Csakhogy épen ez az új eszme istápolta, csodálta és utánozta a görög irodalmat épen úgy, mint a XVIII. század tanulta a francziát. Sylla és Lucullus görögül írták memoire-jaikat, az előkelő családok görögül társalogtak, görög rhetorok, grammatikusok, dajkák, rabszolgák fordultak meg az úri házakban.

III. A Krisztus utáni második század szintoly ragyogó kora a realismusnak, mint a minő Pericles időszaka volt. A római birodalom óriási területén mindenütt fény, pompa, jólét, de annál terméketlenebb időszak a bölcsészetre nézve. Pedig az egész világ bölcselkedett, különösen az Antoninusok alatt. Minden nagyobb városban tanították a bölcsészetet, szenvedélylyel üzték a vitatkozást és szórszálhasogatást. Talán leghíresebb közöttük laodicaei Polemon, kinek Smyrnában tömérdék tanítványa volt s mikor Heródes Atticus nagy összeg pénzt küldött neki, csak úgy fogadta el, ha tetemesen megtoldják.

A genialis Lucían úgy ír rólok mint fentebb Lilius a XV. század humanistáiról. *Icarus Meníppusban* Jupiter az istenek tanácsülésén így szól a második, század bölcsészeiről:

„Nem régóta mutatkoznak ezek az emberek a világon; tunya, veszekedő, hivalkodó, bosszúálló, féltékeny, irigy, ostoba, gögös, rosszlelkű nép, szóval terhe a földnek. Felekezetekre oszlanak s az okoskodás különféle módját gondolták ki: egy része stoicus, másik academicus, a harmadik epicureus vagy peripateticus, s még nevetségesebb nevet adnak maguknak. Az erénynek magasztos nevével takarózva, szemöldeiket magasra húzva s hosszú szakállt viselve, színlelt komolyság alatt gonosz erkölcsöket rejtenek éppen úgy, mint a színészek, kik ha eltávolítjuk álarcukat, megmarad a nyomorult emberke, ki

két drachmáért késznek nyilatkozott a tört játszani. Képtelen dolgokat beszélnek az istenekről, könnyen csábítható ifjakat gyűjtenek maguk köré, mindent összefecsegnek nekik az erényről s kételyekre tanítják őket. Szüntelen az erőt s mérsékletet ajánlják tanítványaiknak, kárhoztatják a gazdagságot és gyönyöröket; de midőn egyedül, tanuk nélkül vannak, mire nem vetemednek, mily módon nyújtják ki kezeiket egy pár obulus után! A mi legrosszabb, hogy ők sem a magán, sem a nyilvános életben nem dolgoznak semmit. Békében haszonvehetetlenek, harcra nem alkalmasak s mégis másokat vádolnak és némi vakmerőséggel, goromba, aljas kifejezésekkel korholják, gyalázzák felebarátjukat s azt tartják köztük a legnagyobb bölcsnek, a ki legnagyobb zajt üt s a legvakmerőbb, a legszemtelenebb rágalmozó stb.” Lucianus, korának Voltaireje, Swiftje és Byronja, csupa gúny és korbács, a ki mindent ostoroz, életének vége felé azonban már érinti az idealismus éppen úgy mint Swiftet és Byront. A számos sophista bölcselő mellett azonban találkozunk a realismus más fajta képviselőivel: a pietismus, mysticismus és theosophia mestereivel. Csodálatos, mily számosan voltak ezek is. Az általános jólét, a roppant gazdagság, az egyetemes nyugalom rendkívül kedvezett nekik. Az emberek ráértek bölcselkedni s az eszme erre indította őket. Gondolkodásukban erősen mutatkozik a realismus determinismusa is. Legérdekeseb mintái a realismus pietista, gyöngéd, résztvevő, szerény képviselőinek a két császár: Antoninus Pius (138-161) és Marcus Aurelius (161-180), a ki a bölcsészetet irodalmilag is művelte. Ránk maradt kis munkájának irálya épen nem vonzó, de magasztos erkölcsi nézetei, az emberi egyenlőség hirdetése, a szerény lemondás tanítása igazán meglepő.

IV. A hatodik század ismét a realismusé. Ugyanazon bomlott erkölcsök, a legnagyobb szétmállás. Justinian csá-

szár egy szörnyű és fajtalan színésznőt Theodorát teszi feleségévé, a ki uralkodik rajta és birodalmán. A hazaszeretet és bátorság csaknem egészen eltűnt pedig Belisar és Narses jó példát mutattak. Léha érzékiség uralkodott mindenfelé. Igaz, hogy eltörülték a Vénus tisztelete czímén grassáló prostitutiót; a szemtelen érzéki képek, buja díszítések, minőket Pompeji kapuin láthatni, eltűntek, a gazdag patríciusok lakomáin sem szolgáltak fel mezítelen leányok, némely pogány császár természetellenes kéjelgésére sem akadunk: de azért rendkívül nagy volt az erkölcsi romlottság, dúlt a bujaság, a ruházatban! és a lakásokban uralkodott a fény és pompa. A III., IV. és V. század ideális, és ideal-real szelleme azonban összetiporta a pogány érzést, gondolkodást, összeomlott Julián császár visszaállító kísérlete, antireformatiója; már anynyira befészkelte magát a szívekbe a keresztyénség, anynyira erős volt külső politikai szervezete is, hogy nem tudta visszaszorítani a nemzeti eszme épen úgy mint Angliában, Észak-Németországban, a skandináv félszigeten s Hollandiában a protestantismust nem tudta kiirtani a katolikus ellenreformáció. Keresztyén lőn a nyugoti és keleti római császárság és kevesen foglalkoztak a bölcsészettel. Nem mintha hiányzottak volna az emberi lélekből a realizmus bölcsészeti jellemvonásai: a pietismus, mysticismus, pessimismus s kivált a Sensualismus, hanem mivel a hivatalos keresztyénség nem engedte nyilvánosan fejtegetni e kérdéseket, szóval nem engedte meg a bölcsészetet. Justinián császár két évvel trónra lépte után 529-ben bezáratta a bölcsészek iskoláit s közülök többen Perzsiába vándoroltak, hogy ott műveljék tudományukat.

V. A X. század realizmusa sem igen mutathatta fel bölcsészetet. A keresztyén Európa az összetört Italia nem igen bölcselkedett, csupán az araboknál virágzott a bölcsészet. Míg a keresztyén Európa reális műveltsége kevés

haladást mutat, bámulattal tölt el bennünket az arab civilizáció. A mit a IX. és X. században akár keleten, akár a spanyol nyugaton tudott teremteni az arabok szelleme, mély hódolatra készíti a történetírót és a tudomány minden tisztelőjét. Nem a mi célunk ez alkotásokat részletezni, csak figyelmeztetni reá az olvasót. Mennyi tudás, gyűjtés, szervezés a tudományok terén! Különösen az orvosi, gazdasági, természettudományi és matematikai ismeretek hallatlanul növekedtek. Mily fény, mily bámulatos pompa, mennyi kincs és vagyon, kényelem és jólét mutatkozott városaikban, a kalifák udvaraiban! Majdnem azt mondhatnók, hogy elérték a második század fényét és jólétét; a gyakorlati, a gazdasági, csillagászati stb. tudományokban pedig messze túlhaladták. A realizmus kábító mámoros műveltségéhez képest ugyan bölcsészetök sem lehetett más mint realista. Ők sem becsülték az erkölcsi, az idealista, az összefoglaló bölcsészetet, a valóra szegzett gondolkodásuk nem tudott az eszményihez emelkedni. De a mint hajnalodik, a mint feltűnik az idealizmus, lelkesedéssel művelik a philosophiát.

A XI. század eszményisége szülte az arab Avicennát, Algazzalit stb., a későbbi idealrealizmus Averroëst s másokat. Általában a haladás e hullámának (1000-1500) idealizmusa és idalrealizmusa kiváló bölcsészeket tud felmutatni nyugaton is. Ekkor virágzott a scolastica philosophia, melynek legnagyobb mestere az angyali doktor, aquinói szent Tamás, a keresztyén orthodoxiának lángeszű magyarázója. Bennünket most a XV. század realizmusa érdekel. Gazdag élete a reális bölcsészet számos tünetével jelentkezik. A tudósok érzése, gondolkozása, magaviselete csupa sensualizmus, vaskos realizmus. Keresztyén világban élő pogányok valának, magukviseletéről, féktelen érzékiségök- s haszonlesésökről annyit írtak, hogy nem tartom szükségesnek bővebben szólni rólok. Ez a

Sensualismus azonban mint bölcsészeti rendszer nem foglal helyet (irataikban, ezt nem engedte az egyház és állam szervezete, hiányzott még a bölcselkedés szabadsága. Azt azonban sokan kimondják, hogy csupán az érzékeink aláeső dolgokat tekintik igaznak, mint például a híres Leonardo da Vinci (1452. sz.) is vallotta. E nagy művész, tudós, mérnök, mathematicus, kinek tudományáról tisztelettel emlékszik a történetírás, tanította, hogy tudományos gondolkodásunk alapja csak a kísérlet, a vizsgálódás lehet. Csupán kísérlet útján juthatni el a természet törvényeinek, a tümenények okainak magyarázatára. De a mit ő tudományosan vallott és hirdetett, azt akár tudatosan, akár öntudatlanul vallja a realismus egész világa. A középkorban mindenütt uralkodóvá lett Aristoteles bölcsészete s eleinte azt tanították, hogy a keresztyénség és Aristoteles összhangzatban vannak egymással. Később megkülönböztették a vallást és bölcsészeti igazságokat. Pomponazzi (1462) kijelenti, hogy mint keresztyény hisz a vallásban, de mint bölcsész nem hihet. Így a bölcsészet nem bizonyíthatja a lélek halhatatlanságát. Megengedi ugyan, de elvesz a lélek személyisége s csupán lényege marad meg. A lélek halhatatlan, de csak mint tiszta értelmiség, melynek nincs személyisége, öntudata, érzése, emlékező tehetsége, Egyébiránt a vallás és bölcsészet igazságainak megkülönböztetése mindig jelentkezik a realismus gyarapodásával. Hihetőleg így volt ez a VI. és X. században is, csakhogy nem fejlődött tudományos elméletté. Hisz még most is, a gondolkodás szabadságának napjaiban, látni, hogy a társaság nem tűri a vallás tanainak feszegetését, azokat kímélni kell, míg bármely velők ellenkező tudományos nézetet fejtegethetünk, csak ne emlegessük az egyházakat. Remusat K. ugyanezt mondja a tizes évekről.

Pomponazzi a végzetről, a szabad akaratról, a gondviselésről, meg a büvölésről szóló művében talán még meré-

szebb. Szerinte nincsenek angyalok és ördögök, kik minden pillanatban az ember segítségére siessenek s megbontsák a természeti rendet. Az ész meg az érzékek természetes őrei az embernek.

Feltűnő, hogy egyszerre számos bámulója akad Platónak a XV. században. Marsilius *Ficinus* hálát ad az istennek, hogy őt választotta ki Pluto és Plotin fordítójának s a peripateticusok ostorozójának, a kik tagadják a lélek halhatatlanságát; és kevésbe veszik a gondviselést. A XV. század platonikusai azonban jobbra mysticusok valának, a mi a realismusnak felel meg. A realista, a ki belemélyed a részletekbe s a nagy dogmai harczók helyett jámbor szemlélődésben, isteni *intuitio*-ban szereti folytatni napjait. Már az idealreal korszakban vannak ily kiváló mysticusok, pietisták; mint Eckhart († 1327.), Tauler († 1361.), Susó Henrik († 1366.), Ruysbroeck († 1381.), Mersvin († 1382.), de igazi uralkodó koruk a realismusba esik, mikor számos ember hajlandó a mysticismusra. Ekkor lesz a kereszténység legdrágább, legolvasottabb könyve Kempis Tamás *Krisztus követése*. A realismus szétmállása, alacsonyysága, elszigetelő hatása megbénítja az; erkölcsi embert, nem szereti feszegetni a vallás igazságát, nem kérdi tanainak kétséges voltát, hanem szívesen belemerül az édes, megnyugtató vallásos érzésbe, meleg szemlélődésbe. A realistanak érzés meg nyugalom kell, nem tűri az eszmék háborgatását, az ész rideg bonczolását, elfogadja a fensőbb dolgokat amint vannak és vallja a meddig útjába nem állanak. Ezért van a realismus idején annyi pietista és mysticus. Ezért lehet oly közel egymáshoz az érzékiség és az ájtatosság, az örömléány és az imádságos nénike. A XV. században különösen össze tudták egyeztetni e kettőt s kivált az olasz nőknek szerették szemökre vetni, hogy kedvesök karjaiból mily könnyen röpülnek az oltár lépcsőjéhez. Innét magyarázhatni meg, hogy a X., XV. század-

banés 1700 körül egész női zárdák a kék edényei toltak, noha eléggé teljesíték imádságaikat, elvégezték ájtatosságukat.

Mind nagyon érzéki, mind mélyen mysticus lesz a realismus idején az ember. Mindkettőre nyomatékos szüksége van ilyenkor. Sokféleképp szokták magyarázni a mysticismus megjelenésének okait, különösen a második századét. Legjobban tetszett a keleti vallások befolyására való hivatkozás. A sok keleti rabszolga honosította volna meg a vallásos hajlamot, a mysticus irányt. Napkelet vallásos symbolicája és Plato mystico-poeticus formája és eszményi dagálya szülték volna ezt a szellemi mozgalmat. Pedig nem ezek teremtették meg, hanem az emberi természet a realismus idején elemzi, bonczolja a lelki tüneményeket, s számos mysticus jelenséget vesz észre, melyek kikerülnek az összefoglaló idealista figyelmét s mivel lelke hangulatának megfeleltek a keleti religiók, megfelelt Plató eszményi rajongása, szívesen felkarolta őket. Érdekes az is, a miről a *Krisztus követésének* elterjedését akarták kimagyarázni. A megromlott hivatalos egyház nem tudván kielégíteni a nép vallásos szükségét, egy olyan könyvre akart szert tenni, mely nélkülözhetővé tegye a papot, úgy hogy ha e könyv napjainkban jelennék meg, legtalálhatóbb címe volna: *Mindenki a maga papja*, mert e könyv a magyarázók szerint a papok erkölcsisége és tudománya iránti bizalmatlanság jele. Nekünk nincs szükségünk az ily keresett és erőltetett magyarázatokra. A mysticismus mindig erős a realismus idején, tehát napjainkban is és a kor bonczoló, szétszedő, elemző vizsgálódásának szükségszerű következménye.

VI. A XVII. század második felétől ismét erős, ismét uralkodik a realismus körülbelül 1730-ig. E kor legtekin-
télyesebb bölcsésze Locke; (1632-1704.), a ki egészen realista s csak egyes tények, az érzékek igazságát vallotta, az eszméket pedig egyéni ábrándoknak tartotta. Erkölcsi és politikai nézeteiben is a realismus nyilatkozik. Még

Hobbes az idealrealismus vége felé úgy fogta fel a természeti állapotot mint *bellum omnium contra omnes*, vagyis a küzdelem állapotját. Locke szerint természeti állapotjában is békében él az ember társaival, míg nem bántják. A tulajdonjogot a munkára alapította, mit annyira hangoztatunk és megbecsülünk a realismus idején. Most is nem régiben Dumas, Zola a munkát ajánlották vigasztalásul, századunk tízes éveiről is említi Charles de Remusat, hogy örökké a munkát emlegették. Nagyon természetes, hogy mikor az ember az érzékire és anyagira veti magát, nagyra becsüljük a szerzés eszközét, a munkát; de tudjuk, hogy sokan úzik a szerencsejátékot is. Az élelmesek pedig a munka azon fajtájára adják magukat, mely jövedelmezőbb. Általában a szerzés bármily tisztességtelen fajtáját sem szoktuk megvetni. Örülten játszanak felebarátaink a börzén, a lóversenyeken és másutt. Soha sincs elég pénzünk a realismus napjaiban. Locke az atyai hatalomról szólva, a realismus józanságával mondja, hogy az csak azért adott az apának, hogy örködjék gyermeke fölött, hogy nevelje, nem pedig uralkodjék rajta. Az atya és férj hatalma gyermekei és neje fölött mindig gyöngül a realismus idején: míg erősödik az idealismus és idealrealismus napjaiban. Az atyai hatalomnak alig van határa ilyenkor, a realismus idején gyakran beavatkoznak az idegenek is a szülők kegyetlen bánásmódjába. Újabban sokszor találunk a lapokban jelentéseket ily beavatkozásokról. Általában a realismus idején megenyhül az iskolai és házi nevelés szigora, eltörlik a büntetéseket, szelídebben bánnak az ifjúsággal. Látjuk, hogy a katonaságnál is lágyul, enyhül a tisztek bánásmódja, sürgetik a katonai büntetőtörvény revisióját s ha köztudomásra jut valamely kegyetlenség, felszólalnak a hírlapok, országgyűlési képviselők. Szerinte a polgári társadalom célja az élet, a szabadság, a javak fentartása s nem látja, hogy az ideal-realismus harcziás napjaiban

a polgári társadalom hódításra, hatalomra törekszik, tehát ekkor más célja is van. Általában politikai tanaiban a realismus democraticus irányára találunk. A hatalom forrása a nép, mely a kormányra ruházza ugyan a hatalmat, de ha rosszul kormányozzák, vissza veheti azt és maga bírója lehet. Egészen realistikus az a nézet is, hogy a nép készebb megfelelkezni jogáról mint azzal visszaélni. Tudjuk ugyanis, hogy a realismus idején sokat túrunk s nem könnyen szállunk a harcz útjára, de ismét az is igaz, hogy épen a realismus napjaiban lépünk fel erélyesen a vidék, az osztály, a faj, a nemzetiség érdekeiért a központ ellenében, mely ilyenkor engedékeny az alkotó részek iránt s ha mereven központosít, a lázadásig juttat bennünket. Reális az a nyilatkozata is, hogy a polgári kormányzat minden hatalma csak a polgárok érdekeire, csupán a földi dolgokra szorítkozik és semmi köze a túlvilági dolgokhoz. Bezzeg nem így gondolkodik az idealrealismus központosítása, mely nemzeti vagyis vallási, erkölcsi, nyelvi s politikai egységre törekszik s nyomja az idegen nyelvet, vallást, erkölcsöket. Locke realistikus türelmének 1660 után hazánkban is több hirdetője volt. Pósházi és mások felsóhajtottak, hogy minek üldözi a magyar a magyart csak azért, hogy máskép tiszteli az istent; külföldről pedig egy sereg író lehetne idézni, kik a realismus nyomása alatt a vallási türelem apostolai valának. Az ily nyilatkozatok 1700 körül nem valami ideális felfogásból, a nagy emberi egység ideájából származnak, hanem a realismus anyagiságából, a nyugalom és jólét szeretetéből, a vallásinak, az erkölcsinek elhanyagolásából. De Locke-ot mégis a vallásos türelem nagy apostolának tartották s rája mint első rangú tekintélyre hivatkoztak a későbbi liberális tan apostolai. Locke nevelési tanai szintén a realismus követelése, például a classicus nyelvek tanulásának kifogása.

Ugyanez időben virágzott a pietismus és mysticismus

is. Sir Newton Izsák, a nagy természettudós ily mysticus volt. A pietismus, mely lenézte a dogmák rideg vitáját, mindenfelé mutatkozott. Nemcsak a németeknél lépett föl, hol Francke és számos híve szerepelt, hanem nálunk és másutt is. A francziáknál már rég megírta *Philothéáját* Szalezi Sz. Ferencz, de igazán sok olvasója a század realismusa alatt volt. E pietisták közé számíthatni a költői lelkű genialis Feneion cambrayi érseket, a kit pietismusa kellemetlen összeütközésekbe sodort. Mint igazi realista nem szerette a verset, nyűgnek tartotta a kötött beszéd bilincseit, prózában írta híres elbeszélését, a *Telemachot*, mely utóbb nem egy fordítást ért meg nyelvünkön.

VII. A reális bölcsészet számos képviselőjéről szólhatnánk még ez időszakban; de át kell térnünk a XIX. század elejére, különösen második tizedébe. Az előbbi század nagy. mozgalmi kiválóan eszményiek valának. Kant legnagyobb tehetségű képviselőjük, bár ő iparkodik megmenteni a való jogát is. Ezt a feladatot Herbart tűzte ki magának (1776-1841). Eleinte Kanthoz látszék ragaszkodni, mindig tisztelettel szólott a nagy mesterről, de elvetette a térről, az időről, a kategóriákról, az ítéelő tehetség bírálatáról szóló eszményi tanait. A mint gyarapodott a nemzeti eszme és fellépett az úgynevezett német romantika, az irodalomban legyőzte az eszményi classicismust, Goethe és Schiller irányát: a bölcsészetben, kivált az esthetikában is meg kelle szünni az ideális áramlatnak és a realismus foglalta el a helyét. Bölcsészetének megalkotása a század elejére esik. 1806-ban adta ki *Általános neveléstanát*, 1808-ban *Általános gyakorlati bölcsészetét*, lassan a több részét. Az uralkodó eszme hatása alatt csakhamar elterjedt az ő philosophiája; de megzavarta az 1820 körül kitört idealismus, melyben Hegel hódította meg a gondolkodó világot. Csak e hatalmas iskola bukása tudott ismét tekintélyre jutni az oktatás és az aethetica művelői között.

Különben a húszas évek idealismusának nyomása alatt úgy látszik Herbart is eszményibb lőn, mint a hogy 1802-ben contemplálta.

Az idők árjának változása azonban egyetlen bölcsészen se mutatkozott annyira mint Schellingén. Igazán ritka példája az eszme befolyásának. 1775-ben született, először Kant és Fichte idealismusának bámulója volt, 1798-ban Genuába ment, hol néhány év alatt rendkívüli tevékenységet fejtett ki, s csakhamar elhagyta mestereit és természetfilozófiai irányban indult, majd egy harmadik térre lépett s theosophiai bölcsészetét alkotta meg, negyedik átalakulása már az idealismus korába esik és hatástalanul enyészett el. Mind e változásokat idáig az érettség, az eredetiség, az önállóság hiányának tulajdonították, szemére vetették, hogy meggondolatlanul, ifjú tűzzel kapkodott minden újság után, hogy lelkesedéssel veté magát új gondolatára a helyett, hogy fokonkint és higgadtan felépítette volna bölcsészetét. Pedig nincs igazuk. Schelling az eszme nyomása alatt változott, ezért akadt annyi híve és csodálója, míg a tizes évek második felében már elnémul s többé nem tud írni; hiába ígéri rendszeres munkáit, az ébredő idealismus kivette kezéből a tollat. 1834-ben úgy látszik ismét magához kezdett térni, Cousinról irt bírálatában Hegelt ostorozza s új irányt hirdet, 1841-ben meghítták Berlinbe, hogy lerombolja Hegel ideális Babeltornyát, hozzá is fogott, nagy ígéretei azonban hiúknak bizonyultak s ő maga csalódva hamar félrevonult, hogy magányban töltse napjait. 1854-ben hunyt el. Mint egykori idealista bármily változásokon ment át a realizmus idején, nem lett sensualista, hanem theosoph, mysticus.

Sokan olvasóim közül a bölcsészet történetét lapozgatva, megütköznek rajta, hogy például Hegel épen a legnagyobb realizmus idején 1812-ben adja ki logikáját. Ez

a legszélsőbb idealista ilyenkor dolgozik hatalmas rendszerén. Ne zavarjon bennünket. Mindent megmagyaráz az illető bölcész élete. Hegel tudniillik már a kilenczvenes években, bár csak halványan, megalkotó úgynevezett dialecticus módszerét, bölcészetének vezérgondolatait s tagozatát. A század első éveiben még Schellinggel tartott, de már 1806-ban megjelent rendszerének alapvető munkája: *Phänomenologia*. Az idők azonban nem kedveztek neki. 1807-ben hírlapíró, 1808-ban nürnbergi gymnasiumi igazgató lesz. Csak 1816-ban térhet vissza az egyetemi tanszékre. 1818-ban a berlini egyetem nagy hírű tanára lesz. Főleg Altenstein miniszternek köszönhette. De ha nem volna ezer meg ezer bizonyítékunk a tizes évek realismusáról, csak olvassuk Hegel *Logikájának* előszavát, melyben többi közt elmondja, hogy a közvetlen szükségre irányozza tekintetét a kor, hogy az ismeretre nézve a tapasztalás, s a nyilvános és magánéletben az ügyesség a fő, az elméleti belátás pedig káros, hogy általában a gyakorlat és a practikus képzettség a lényeges és az egyedül hasznos.

Nagyon sokat kellene írunk a kor realismusáról, különösen mysticismusáról, a mostani Spiritismus és hypnotismushoz hasonló Mesmer-féle állati delejességről; a nagy tekintélyű theosophicus bölcészről, Baaderről, és másokról, de mindezeket keresse fel az olvasó az illető szakmunkákban és monographiákban; nagyon megérdemelné a bővebb fejtegetést Schleiermacher, a ki korának vallás-bölcészeti mozgalmában első szerepet játszott s mint erős realista tisztán az érzelmre alapította a religiót. Legyen szabad azonban egy híres nőt röviden bemutatni, a ki az eszme gyors változása alatt lehető gyorsan alakult át s helyzetéhez képest bámulatos szerepet játszott. E híres nő báró Krüdenerné Vietinghoff Juliánna 1764-ben született s Dániában majd Francia- és Németországban léha életet élt; utóbb író lett és Werther-féle

sentimentális regényt írt: *Valériát*, melyet szívesen olvastak, mert nemcsak finoman elemezte benne Stakien követségi titkárnak iránta való szerelmét, hanem a realizmus hatása alatt vallásos melegség is volt benne. 1805-ben imádói egyikét saját szeme láttára szélhűdés érte. Ez volt az alkalom igazi megtéréséhez. Az eszme nyomása alatt változunk ugyan meg, e változás azonban rendesen egyes alkalommal szokott nyilatkozni vagy kitörni. Ez alkalmak néha egészen csekély jelenségek. Olykor egy sor valamelyik olvasmányunkban, melyet máskor észre sem vettünk volna. Krüdenerné czipésze bejön hozzá mértéket venni. Közben rápillant s meglepi a mester arcza és azt kérdezi tőle, hogy boldog-e? A mester a rajongó morva testvérek közösségének tagja, nagyon boldognak mondja magát. Krüdenerné lelkét szintén magával ragadja a vallásos rajongás s összeköttetései útján nagy szerepet kezd játszani a kor mysticus irányának segélyével. Megismerkedik Lujza porosz, azután Hortense királynéval, később a híres vallásos lélekkal Jung-Stillinggel, majd Kummrin Mária extaticus parasztleányhoz csatlakozik, ez megjövendöli isteni küldetését. Utóbb hittérítói körútra indul, Bázelen véleménye szerint megtérítette a helyőrség felét. Rajongásában maga is jövendöl, megjósolja XVIII. Lajos futását Napoleon elöl, a minek híre megy mindenfelé, s csodálatra ragadja a mysticus Sándor czárt, a ki azután e nő szavára megalakítja a szent szövetséget, hogy örökre elnémítsák a forradalmat. Az okiratot maga Sándor czár írta elejétől végig s Krüdenerné jegyzetté belé a *szentszövetség* nevét. Az asszony neve betölté egész Európát s nagy tisztelettel szólottak szentségéről. De csakhamar jelentkezett az Idealismus s az eszme nyomása alatt a nő is változik, socialisticus nézetei miatt eljátszsa Sándor czár kegyét, mindenfelé kigúnyolják, majd üldözik a hatóságok, papok s kivált mikor a görögök szabadságharcza mellett apostol-

codik, visszavonulnak tőle pártfogói, leginkább a csár, szegénység, nyomor, néha éhség gyötri, míg 1824-ben egyik hittérítői útján Krimben meg nem hal. Az erkölcsi törvény ismeretével könnyen megértjük a szegény asszony hullámos, kalandos történetét. A jó Brandes ez asszonyról szólva mondja, hogy a reactió idején a nő deíniója: *papok zsákmánya*. Ez persze egyoldalú ítélet; hanem igazítsuk ki és mondjuk, hogy mindnyájan az eszme rabjai vagyunk, mely kiben így, kiben amúgy nyilatkozik az illető szervezetének megfelelőleg.

Vannak azonban hajthatatlan kemény szervezetek, melyek nem akarnak engedni az eszme nyomásának. Ilyenek a pessimisták. A realismus napjaiban igen sok a pessimista. A realismus önzése, érzékisége, korlátoltsága, aprózása, részletezése nyomasztólag hat olyanokra, a kiknek van tehetségök az általánosra, az egyetemesre, az összefoglalásra. Az ilyenek azután elégedetlenek, könnyen meghasonlanak s megörlődnek. Míg mások simulnak s vagy érzékiek, vagy pietisták és mysticusok, vagy lapos gondolkozású léha relisták lesznek: ezek lelkét a Pessimismus tölti el. Századunk tizes éveiben ily bölcsész volt Schopenhauer, kit a mai kétségbeejtő realismus égisz emel, magasztal, s a legnagyobb gondolkodók és jeles írók egyikének vall. Pedig meghasonlott lelkű pessimista volt, a ki mindenkivel összetűzve 1818-ban kiadta pessimista bölcsészétét, csak hogy az idealismus hajnalán nem kelt a munkája s csomagoló papírnak használta fel a kiadó. Ekkor Hegel ideális alkotásáért kezdettek rajongani, a kit a milliomos Schopenhauer, a 28 esztendeig magántanárkodó philosophus hitvány szédelőnek nevezett. A forradalom után azonban erősödött a realismus s s sok idealista bensejét a pessimismus kezdé betölteni, mint nálunk Madáchét, az *Ember tragédiája* szerzőjét s csodálni kezdek a tant, mely annyira lelkökből szólott.

A vén Schopenhauer élte alkonyán még láthatta a Hegelismus bukását és saját bölcsészetének emelkedését.

VIII. És a mai realismus napjaiban minő lábon áll a bölcsészet? Sehogy. Ilyenkor tetemesen apad a bölcselkedők száma, most is úgy van. Kevesen foglalkoznak a philosophiával. Akárhányan tagadják léte jogosultságát. Húsz év óta nem hallunk mást, mint örökös panaszt a bölcsészek ajkairól a philosophia megvetése miatt. „A tudományos szellem hanyatlásának jele, mondja Ulrici már 1873-ban, hogy napjainkban nemcsak az úgynevezett műveltek, hanem a tudományok képviselői is megelégszenek a tudományos kutatás egyes sikereivel, melyek pedig csak tények, a nélkül hogy kérdeznék, valljon van-e valami becsök, valljon összhangzásba hozhatók-e egymással. Azért megvetik a bölcsészetet.” Nagyon természetes, mert épen a részletezésben, az aprózásban, az intensiv munkában áll a realismus, míg a philosophiában mindig van egy kis expansio; az egyes tények, adatok kellene a realistának, nem pedig a tényeknek benső, eszmei kapcsolatuk. Azért soha sem szoktak bölcsészeti műveket olvasni a realismus idején. Az idealismus napjaiban ellenkezőleg rajonganak a bölcsészetért. Akkor szívesen olvasnak bölcselkedő munkákat. Az egyetemeken is nagy buzgalommal hallgatják a bölcsészet tanárát. Most csupán a vizsgálándók veszik maguknak ezt a fáradságot. A középiskolából is kitörülték. De azért mégis vannak bölcsészek, a kik realisták, deterministák, sensualisták, positivisták. Ezeket se nagyon olvassák. Mikor 1870-ben a nagy Hegel százados születésnapját akarták megünnepelni, még akadt egy-két Hegelianus, a nyolczvanas években már egyetemes gúny tárgya volt a lángeszű construáló, a legnagyobb rendszer csináló.

Mikor az ötvenes években, erősebben jelentkezett a realismus, mikor mindenfelé Comte positiv tana jutott

uralomra, a megrémült philosophusok úton-útfélen hangoztatták, hogy Kanthoz kell visszatérni; mikor ez se használt, azzal állottak elő, hogy a philosophia történetét kell tanulmányozni s valóban sok bölcsészettörténeti munka jelent meg. A nyolczvanas években ezek sem kellett, mert a hivatalos bölcsészekon kívül kevesen foglalkoztak philosophiával. Az idealismus halvány jelentkezésének vehetjük, hogy néhány év óta némi föllendülést vehetni észre a bölcselkedés terén. Többen próbálkoznak belészólani a philosophia kérdéseibe. Azonban egynek sincs termékeny eszméje, mely hódítani tudna. Mikor az erkölcsi világ törvényét fölfedeztem és az idők árjának képét összeállítottam, azt hittem, hogy e kép rövid idő alatt magával ragadja a világot s pár év alatt megindul a roppant bölcsészeti mozgalom, mely e törvény alapján újra építi a bölcsészeti, politikai, közigazdasági és történeti tudományokat. Azt hittem, hogy bölcselőink el lesznek ragadtatva s boldog lelkesedéssel fognak az építkezéshez; pedig tudomást sem akarnak róla venni s haladnak az ő realista bogaraik után.

VIII.

JÓKAI MÓR.

Jókai azon szerencsés nagy poéta, a kinek föllépte az ébredező nemzeti eszmével kezdődik, átélte a forradalmat, a hódító nemzeti eszme hatalmas napjait, a nemzeti egység, az olasz, a német birodalom létrejöttét, a magyar alkotmány feltámadását, látta nemzetünk tekintélyes politikai szereplését és élvezte a realizmus sima, kedves, enyhe alkonyát. Alig van ily szerencsés költő. Most talán egy sincs. Az angol Tennyson tudnám hozzá hasonlítani, a ki simult a korhoz, melyben élt és általános elismerést vívott ki. Hugo Viktor pályája ragyogóbb, fenségesebb, volt idő, mikor a század legnagyobb költőjének tartották, az egész világ csodálta és ünnepelte; de a realizmus gyarapodásával szemlátomást megfogytak bámulói s mielőtt a sírba szállott volna, tapasztalta, hogy egymagában áll, mint a tengerből kiálló szikla, melyet folyton csapdosnak a habok. Még szórta ugyan menyköveit, megírta hatalmas ódáit; de már nem értette senki.

A mi Aranyunk is a negyvenes években lépett föl, mint Jókai. Bár nem sokat ünnepelték, mindig nagy tisztelet kísérte gyönyörű alkotásait, az egész nemzet átérezte a költő nagyságát; de maga a költő nem tudott leszállani ideál-reál magaslatáról, élte alkonyán félrevonult az emberektől és a realizmus idején megírta a *Bolond Istókot*, mely pessimista lelkének lön a tolmácsa.

Jókai az ötvenes-hatvanas években ragyogó képzeletével rajzolta nekünk a magyar nemzet fényes és borús napjait, sugaras humorával bearanyozta az *élet* szomorú képeit, tündéri fénynyel vonta be a nemzet történetét.

Képzelete az idealizmus hatása alatt merészen csapongott, mindnyájan követték és bámultuk e csapongásában, igaznak tartottuk, a mit *Új földesurában*, *Magyar nábobjában*, *Fekete gyémántok* és más alkotásaiban mondott. Az ötvenes években még dolgoztak ugyan a nemzet más regényírói is. De Jósika már sentimentális volt a kornak, nem tudott elég meleg, eléggé nemzeti lenni. Kemény idealizmusa szerette a dolgok eszmei oldalát kutatni, s így hidegen hagyta az olvasót, irálya, előadása is eszményibb volt, Eötvös pedig szónokibb, ünnepélyesebb, mint hogy a realizmus felé haladásunkban tovább is gyönyörködtettek volna. A mint erősödött a realizmus, a mint a valóhoz, a nemzetihez fordult az emberiség, a magyarosabbhoz a magyar, Jókai kedves és enyelgő humorával eléggé honn találta magát ez új világban is. Megszűnt ugyan a nemzet igézője, bámult mesélője lenni, de tudunk benne gyönyörködni a realizmus csendesebb napjaiban is. A bírálók ugyan sorban mutogatták regényeinek lélektani hibáit, hősei jellemének lehetetlenségét, a közönség sem rajongott érte már azzal a lelkesedéssel, mint az ötvenes-hatvanas években, de hálás volt nagy nemzeti érdemeiért s szívesen ünnepelte, amikor alkalma nyílt. Pedig Jókai csak részben tudott realista lenni. Irálya magyaros, igazán nemzeti lőn, könnyed, kedves, gördülékeny a mint az idők kívánták; de regényeinek meséje az ideal-realis időké maradt napjainkig.

A politikában is tudott haladni a korrallal. Az ötvenes-hatvanas években realistább, nemzetibb volt mint Deák, Eötvös, Andrássy; realizmusa Tisza Kálmánhoz vonzotta, vele ment egész bukásáig. A hódító nemzeti eszme erényeivel és hibáival haladt azon az úton, mely a mostani decentralisatióig vezetett. Az ő irataiból szépen össze lehetne állítani az eszmék változásának történetet. Mintegy tükörben látni az 1850 előtti idealizmust, a nagy eszmék hirdetését, majd fokokonként a nemzeti eszme, a realizmus

gyarapodását, az idealizmus hanyatlását, a nagy nemzeti központositást, mely lehető egységet honosított meg nálunk is, megfékezte a nemzetiségeket, korlátozta a felekezeteket, gyöngítette a megyék autonómiáját, városok, vidékek önállóságát, az ország hatalmas, virágzó központjává tette Budapestet, emelte a királyi hatalom nyibusát, magasztossá, fenségessé tette a dynastia iránti tiszteletet. E központtal egyesülve, egész Európában elismerést vívott ki a magyar nemzet, a miniszterelnök egy-egy nyilatkozata messze elhangzott az ország határain túl. De ugyanaz a Jókai, a ki mindezeknek kiváló tényezője volt, látja most a realismus decentralisációját, látja a nemzetiségek, felekezetek, osztályok, vidékek sürgető követeléseit, a szét-húzó, szétmálló elemek zajos megjelenését, látja a művészet, a költészet, az irodalom, a társadalom terén a realismus összes tüneteit. Mindennap észlelheti, hogy ifjúkorának nagy álmái, magasztos érzelmei, ideális föllendülései, melyek akkor az egész világot eltöltötték, ma már a mesék országába, a tündérek világába tartoznak. Ma reálisok, gyöngédek, simák, lágyak, türelmesek, elnézők vagyunk, irányunk lapos ugyan, de magyaros, egyszerű, igénytelen, keresetlen; nem akar és nem is tud elragadni, ma nem tudunk gyűlölni, megvetni, az eszme, a doctrina nem választ el bennünket; nincs érzékünk az erkölcsi, a nemes, legfőlebb a nemesi kutyabőr iránt. Mindezt látja Jókai, közöttünk él, mosolyog velünk és talán rajtunk. Egy Schopenhauer, egy Strindberg ilyenkor pessimista lesz, Nietzsche megőrül, a nagy idők más tanúi felháborodnak és rosszul érzik magukat. Jókait megmentik erős idegei. A hálás nemzet pedig, mely ez időszakban tud igazán ünnepelni, a Kárpátoktól Adriáig hangoztatja nagy regényírója nevét.

TARTALOM.

I. Az erkölcsi világ törvénye	7
II. Az olasz irodalom	12
III. Az anarchia	51
IV. Sante Caserio	61
V. Az erkölcsi fogalmak	69
VI. A szabad akaratról	73
VII. A realizmus bölesészete	81
VIII. Jókai	103